

«Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών»
«Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία και Θρησκευτικός
Πλουραλισμός»

Διπλωματική Εργασία
«Η Θεολογία των Αποστολικών Πατέρων και των Απολογητών
περί της Θείας Ευχαριστίας»

Μιχαήλ Μαυρίδης
Αριθμός Μητρώου: 122527

Επιβλέπων καθηγητής: Αναστάσιος Μαράς

Κύπρος 2021

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η Θεολογία των Αποστολικών Πατέρων και των Απολογητών
περί της Θείας Ευχαριστίας»

Μιχαήλ Μαυρίδης

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Αναστάσιος Μαράς

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Γεώργιος-Νεκτάριος Λόης

Κύπρος 2021

«Αφιέρωση»

Στους Πνευματικούς Πατέρες της καρδιάς μου.... και μεγαλύτερους ευεργέτες της ζωής μου

*Οικονόμο Ζήνωνα Παραδεισιώτη,
✠Οικονόμο Αιμιλιανό Δημοσθένους,
Μητροπολίτη Λεμεσού Αθανάσιο,*

οι οποίοι με έμαθαν να ζω.

1 Περίληψη

Στην παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία θα παρουσιαστεί η θεολογία των Αποστολικών Πατέρων και των Απολογητών Πατέρων περί της Θείας Ευχαριστίας (Θ.Ε. στο εξής). Η Θ.Ε., ως μυστήριο, συστάθηκε από τον Κύριο Ιησού Χριστό, κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου. Ο άνθρωπος, αναγεννάται υπαρξιακά και οντολογικά, με την είσοδό του στην Εκκλησία (Βάπτισμα) και κατόπιν πορεύεται προς τη θέωση, με τη μετοχή του στα μυστήριά της. Σκοπός του μυστηρίου της Θ.Ε., είναι η θέωσης του ανθρώπου. Ο άνθρωπος δηλαδή, μέσα από το μυστήριο της Θ.Ε., γίνεται θεός κατά χάρη. Η θεολογία αυτής της ανανεωτικής δύναμης, του μυστηρίου της Θ.Ε., περιγράφεται ως τρόπος ζωής, ως ένα γεγονός το οποίο βίωσαν οι μαθητές του Χριστού και κατόπιν, οι συνεχιστές του έργου τους. Παράλληλα, αυτή η παρακαταθήκη της χριστιανικής πίστεως, έπρεπε οπωσδήποτε να διαφυλαχθεί ανόθευτη από πάσης διασπαστικής δύναμης (και κυρίως των αιρέσεων), οι οποίες κλόνιζαν την Εκκλησία κατά τους πρώτους αιώνες. Γι' αυτό άλλωστε και οι Πατέρες της Εκκλησίας θεολογούν εξ' ανάγκης, χωρίς φυσικά την παραμικρή προσπάθεια προσωπικής προβολής τους, αλλά με μόνο σκοπό τους την διαφύλαξη της χριστιανικής πίστεως. Αποστολικοί και Απολογητές Πατέρες, ονομάζονται οι ηγετικές μορφές της Εκκλησίας, οι οποίες μέσα από τα έργα τους, στήριζαν τους πιστούς στη χριστιανική πίστη. Πνευματικοί ταγοί και εξέχουσες προσωπικότητες της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας, όπως είναι ο Κλήμης Ρώμης και ο Ιγνάτιος ο Θεοφόρος (για τους Αποστολικούς Πατέρες), αλλά και ο Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και μάρτυς (για τους Απολογητές Πατέρες), μαρτυρούν την πίστη τους μέσα από τα γεγονότα, τα οποία βίωσαν στη Θ.Ε. Επισημαίνεται, ότι ακόμα και η παραμικρή αλλαγή των γεγονότων του μυστηρίου, αλλοίωνε για τους Πατέρες, τον σκοπό και το λόγω ύπαρξης της Θ.Ε. ενώ, ταυτόχρονα, οδηγούσε τους πιστούς στην αιώνια απώλεια. Γι' αυτό άλλωστε και ήταν αμετακίνητοι στις θέσεις τους. Καινοτομούν και ομιλούν τη γλώσσα της εποχής τους, ενώ ταυτόχρονα χαράσσουν την ορθόδοξη γραμμή της πίστεως, στην οποία θα κινηθεί πλέον η Εκκλησία. Οι μαρτυρίες τους, μέσα από τα έργα τους, εκφράζουν τον πλούτο της θεολογίας και μαρτυρούν βιωματικά την εμπειρία τους, την ειρήνη της Εκκλησίας, τον ίδιο τον Χριστό. Τέλος, το μαρτύριο, με το οποίο τελειώθησαν οι περισσότεροι Πατέρες, τους απολυτρώνει από τον παρόντα βίο και ταυτόχρονα τους ενώνει αιώνια με τον Κύριο Ιησού Χριστό, τον οποίο τόσο ποθούσαν και λάτρευαν.

Λέξεις – Κλειδιά

Θεία Ευχαριστία, Μυστήριο, Εκκλησία, Αποστολικοί Πατέρες, Ιγνάτιος Αντιοχείας ο και Θεοφόρος, Απολογητές Πατέρες.

2 Abstract

In this present thesis, the Theology of the Apostolic and the Apologetic Fathers of the Eucharist will be presented. The Eucharist as a mystery was originally established from Jesus Christ at the Last supper. Through the Holy Communion, a person is re born humanly and ethivly. Through the Holy baptism, a person walks to deification and participates as a Christian to the Holy mysteries. The purpose of the Eucharist is the deification of the people. A person through the deification becomes god by grace. The theology of this regenerating power of the Eucharist is described as a way of life, that Christ's students lived and afterwards the continuous of there work. In parallel, this Christian faith legacy had to de finally be preserved unadulterated through the splitting force (mostly from the heresies), that were shaking the Christian church through the first centuries. Because of that, the Holy Church fathers theologized out of necessity, without of course their personal projection, but the only purpose of the Christian faith. Apostolic and Apologists Fathers are called the leading figures of the Church, that through their work, they have supported the Christian flock to the Christian faith. Spiritual ranks and prominent personalities of the first Christian Church, like Clement of Rome and Ignatius of Antioch (for the Apostolic Fathers), but also Justin the philosopher and martyr (for the Apologetic Fathers), testify to their faith through the facts, that they experienced during the Eucharist. It I shighlighted that the slightch ange of the mystery altered for the Holy Fathers the purpose and the reason of the Eucharist, while at the same time it led the flock to eternal loss. For that after all, the Holy fathers were stricked on the reason of the Eucharist. They innovated and talked the language of their time, while at the same time they carved the orthodox line of faith that it could only go through the Christian Church. Their testimonies express the wealth of theology and their experiences with the piece of Church and Jesus Christ. Attending point, the way that the Holy Fathers were to rchured to death, it liberated them from their present life and at the same time it united them with Jesus Christ that they so much cherished and worshiped.

Keywords

Eucharist, Holy mystery, Church, Apostolic Fathers, Ignatius of Antioch, Apologetic Fathers.

3 Περιεχόμενα

1	Περίληψη	2
2	Abstract	4
3	Περιεχόμενα.....	5
4	Συνομογραφίες & Ακρωνύμια.....	8
5	Πρόλογος.....	9
6	Εισαγωγή.....	10
6.1	Σκοπός, μέθοδος και αντικείμενο εργασίας	10
6.2	Γενική ανασκόπηση αλλά και ερωτήματα περί της Θ.Ε.	12
7	Το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο γεννήθηκε ο Χριστιανισμός.....	16
7.1	Ελληνορωμαϊκή θεώρηση του κόσμου	16
7.2	Ιουδαϊκή θεώρηση του κόσμου	19
8	Ο Θεοσύστατος χαρακτήρας των μυστηρίων του Χριστιανισμού	23
8.1	Τα μυστήρια της Εκκλησίας.....	23
8.2	Μυστικός Δείπνος και Θεία Ευχαριστία	28
9	Αποστολικοί Πατέρες και Θεία Ευχαριστία	33
9.1	Πατέρες και Ποιμένες της Εκκλησίας.....	33
9.2	Η Α΄ επιστολή του Κλήμεντος Ρώμης προς Κορινθίους.....	36
9.3	Η Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων	41
10	Άγιος Ιγνάτιος Επίσκοπος Αντιοχείας ο και Θεοφόρος	48
10.1	Ο άγιος Ιγνάτιος ο Θεοφόρος και ο θεσμός του Επισκόπου	48
10.2	Μαρτυρίες του αγίου Ιγνατίουτου Θεοφόρο περί της Θείας Ευχαριστίας	56
11	Απολογητές Πατέρες και Θεία Ευχαριστία.....	63
11.1	Χριστιανοί Απολογητές Πατέρες και η εποχή τους.....	63
11.2	Άγιος Ιουστίνος ο φιλόσοφος και μάρτυρας.....	71
11.3	Μαρτυρίες του αγίου Ιουστίνου του Φιλόσοφου και Μάρτυρος περί της Θείας Ευχαριστίας.....	75
12	Συμπεράσματα.....	87
13	Βιβλιογραφία	95
13.1	Πηγές.....	95
13.2	Δευτερεύουσα βιβλιογραφία	95
13.3	Ηλεκτρονικές πηγές	100

Ο γεροντάς μου †Οικονόμος Αιμιλιανός Δημοσθένους (1932-2016)

Ο Οικονόμος Ζήνωνας Παραδεισιώτης

Ο Μητροπολίτης Λεμεσού Αθανάσιος

4 Συντομογραφίες & Ακρωνύμια¹

Α.Π.	Αποστολικοί Πατέρες
Β.Ε.Π.Ε.Σ.	Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων (Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1954 κ.εξ.)
ΕΛ.Ο.Τ.	Ελληνικός Οργανισμός Τυποποίησης
Θ.Ε.	Θεία Ευχαριστία
Θ.Η.Ε.	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1962-1968)
κ.ά.	Και άλλοι
Κ.Δ.	Καινή Διαθήκη
Μ.Ο.Χ.Ε.	Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2010-2015)
Ο΄	Μετάφραση της Π. Διαθήκης από τους Εβδομήκοντα
ό.π.	Όπως παραπάνω
Π.Δ.	Παλαιά Διαθήκη
τ.	Τόμος / οι
P.G.	Patrologiae cursus completus: series graeca (Paris: J.P. Migne, 1857-1866)

---

¹ Σύμφωνα με το: ΕΛΟΤ, *Ελληνικό πρότυπο 822* (Αθήνα: ΕΛΟΤ, 1994).

5 Πρόλογος

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία αποτελεί έμπονο προσπάθεια και, ταυτόχρονα, μια ταπεινή προσφορά προς τους Οικονόμο Ζήνωνα Παραδεισιώτη, †Οικονόμο Αιμιλιανό Δημοσθένους και Μητροπολίτη Λεμεσού Αθανάσιο. Αυτοί είναι οι πνευματικοί Πατέρες, οι οποίοι χάραξαν την καρδιά, το μυαλό και τη ζωή μου με τα στίγματα του Χριστού.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή Φίλια Γεώργιο, ο οποίος μου είχε προτείνει το εν λόγω θέμα της εργασίας και το οποίο αποδέχτηκα αμέσως. Για λόγους όμως ανωτέρας βίας, υπήρξαν μεγάλα χρονικά διαστήματα, για τα οποία αδυνατούσα να γράψω έστω και μία λέξη. Απλά θα ήθελα να επισημάνω ότι η Θ.Ευχαριστία (Θ.Ε.), το μυστήριο των μυστηρίων, ταυτόχρονα με τη μελέτη μου (λόγω θέματος της εργασίας), αποτέλεσε παράλληλα και βιωματική προσωπική εμπειρία μου, ως φάρμακο ιαματικό παντός τραύματος, πόνου και ανάγκης. Επίσης, οφείλω, θερμές ευχαριστίες στους καθηγητές Κωνσταντίνο Μαντζανάρη και Χρυσοβαλάντη Κυριάκου για τη μεγάλη βοήθεια καθώς και για το πλούσιο υλικό περί Θ.Ε., το οποίο μου προσέφεραν.

Ιδιαίτερες, θερμές ευχαριστίες, οφείλω στους καθηγητές μου, φύλακες και οδηγούς μου, Αναστάσιο Μαρά (Α΄ επιβλέπων) και Γεώργιο – Νεκτάριο Λόη (Β΄ επιβλέπων), οι οποίοι αόκνως και όποτε χρειάστηκε, με βοήθησαν στην εκπόνηση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας. Στην προοπτική αυτή η ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας αποτελεί και δικό τους έργο.

Ιδιαίτερη θέση στον κατάλογο των οφειλόμενων από εμένα ευχαριστιών κατέχει η οικογένειά μου. Συγκεκριμένα, ευχαριστώ τη σύζυγό μου Μαρία και τα παιδιά μου Ονούφριο και Λουκά, για την υπομονή τους και τη μεγάλη βοήθεια που μου προσέφεραν.

Τέλος, θα ήθελα να τονίσω, ότι για τα τυχόν λάθη, παραλήψεις ή ατέλειες που θα επισημανθούν στην παρούσα εργασία, ευθύνομαι εγώ. Δεν ευθύνονται δηλαδή, ούτε οι καθηγητές μου, αλλά ούτε και οι πνευματικοί μου Πατέρες, παρά μόνο εγώ ο ίδιος.

6 Εισαγωγή

6.1 Σκοπός, μέθοδος και αντικείμενο εργασίας

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί εις την ανάλυση και ερμηνεία της θεολογίας των Αποστολικών Πατέρων και των Απολογητών περί της Θείας Ευχαριστίας, έτσι όπως εκτίθεται μέσα από τα έργα τους, κυρίως ως μυστήριο σε ιστορικό, θεσμικό - τελετουργικό και σε θεολογικό επίπεδο. Αναλυτικότερα, θα εξεταστούν αρχικά τα έργα των Αποστολικών Πατέρων (των μαθητών - διαδόχων των Αποστόλων) και συγκεκριμένα η «Α΄ προς Κορινθίους επιστολή» του Επισκόπου Κλήμη Ρώμης, το ψευδεπίγραφο έργο (άγνωστου συντάκτη) «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων» και οι επιστολές (επτά στον αριθμό) του Επισκόπου Αντιοχείας Ιγνατίου του Θεοφόρου. Κατόπιν, θα ακολουθήσουν τα δύο έργα α) Απολογία πρώτη υπέρ Χριστιανῶν, πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ και β) Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος του μοναδικού Απολογητή Πατέρα, ο οποίος μαρτυρεί περί της Θ.Ε., Ιουστίνου του Φιλόσοφου και Μάρτυρος.

Παράλληλα, η παρούσα εργασία θα κυμανθεί ιστορικά κυρίως στον πρώτο και δεύτερο αιώνα, περιόδους χρονολόγησης και συγγραφής των εν λόγω έργων των Πατέρων. Επίσης, ενδεικτικά και επιλεκτικά, θα αναφερθούμε στο ιστορικό πλαίσιο, καθώς και στο πολιτισμικό υπόβαθρο που επηρέασε τον Χριστιανισμό. Αναλυτικότερα, αρχικά θα αναφερθούμε κυρίως στην ελληνιστική περίοδο (336 – 30 π.Χ.), καθώς και στην περίοδο που ακολούθησε, όπως και σε συγκεκριμένους χρόνους της ρωμαϊκής περιόδου (27 – 30 μ.Χ.). Κατόπιν, όσον αφορά τον Ιουδαϊσμό, θα αναφερθούμε στην χρονική περίοδο από τη βαβυλώνια αιχμαλωσία μέχρι και το κήρυγμα του Ιησού (6^ο π.Χ. αιώνα – 30 μ.Χ.). Γεωγραφικά, η εργασία θα επικεντρωθεί κυρίως στην Ανατολική Μεσόγειο, εξαιτίας της κομβικής σημασίας που είχε για την ανάπτυξη του Χριστιανισμού κατά τους πρώτους αιώνες.

Από πλευράς μεθοδολογίας και τεκμηρίωσης, χρησιμοποιήσαμε το σύστημα του The Chicago Manual of Style, το οποίο και υιοθετήθηκε ως το πιο ενδεδειγμένο και εύχρηστο για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία

και Θρησκευτικός Πλουραλισμός»². Για ανάλογους σκοπούς και λόγους, το σύστημα παράθεσης συντομογραφιών που ακολουθούμε είναι το πρότυπο του ΕΛΟΤ 822³.

Οι κατευθύνσεις της ερευνητικής προσπάθειάς μας θα εστιαστούν αρχικά στο ιστορικό πλαίσιο και πολιτισμικό υπόβαθρο της περιόδου γενέσεως του Χριστιανισμού, αλλά και του όποιου επηρεασμού του, μέσα από την ελληνορωμαϊκή και ιουδαϊκή κυρίως θεώρηση του κόσμου της εποχής εκείνης. Επισημαίνεται, ότι στην παρούσα εργασία ενδελεχείς αναφορές και αναλύσεις που αφορούν τις προτυπώσεις περί της Θ.Ε. στην Π.Δ. δεν θα αναφερθούν, αφού η Θ.Ε. θα εξεταστεί κυρίως ως μυστήριο. Στην προοπτική αυτή θα υπάρξουν συγκεκριμένες αναφορές και επισημάνσεις, όπου χρειαστεί. Για το συγκεκριμένο θέμα υπάρχει πλούσια και βιβλιογραφία⁴. Στη συνέχεια, θα εξεταστεί ο θεοσύστατος χαρακτήρας των μυστηρίων του Χριστιανισμού, η σημασία των μυστηρίων στη ζωή του πιστού, αλλά και η συγκριτική διαφορά των μυστηρίων της Εκκλησίας, σε σχέση με τις ιουδαϊκές και κυρίως ειδωλολατρικές τελετές.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα παρατεθούν οι μαρτυρίες των Αποστολικών και των Απολογητών Πατέρων, οι οποίες αφορούν τις συνάξεις της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας. Θα μελετηθεί ο εκκλησιολογικός χαρακτήρας των μυστηρίων του Χριστού, με κέντρο τη Θ.Ε. Ειδικότερα, θα διερευνηθεί η σχέση του κύριου σκοπού των εν λόγω αναφορών των Πατέρων με τη σωτηριολογική σημασία του μυστηρίου της Θ.Ε., αλλά και την εν γένει εσχατολογική διάσταση της ευχαριστιακής αυτής πράξης.

Επιπρόσθετος στόχος της έρευνάς μας θα είναι η σημασία της εκκλησιαστικής παραδόσεως⁵. Πρόκειται ακριβώς για τον παράγοντα της αποστολικότητας, ο οποίος ορίστηκε από τον Κύριο, ως ο εγγυητής της γνησιότητας της παραδόσεως, εν όψει των πρώτων παρανοήσεων ή και παραποιήσεων της⁶. Αξίζει να σημειωθεί, ότι το αποστολικό αξίωμα, αποτελεί αρχικά ρητή εντολή του Χριστού και κατόπιν, τον συνδεδετικό κρίκο

---

² Αν. Μαράς, «Παράθεση παραπομπών και βιβλιογραφίας σύμφωνα με το The Chicago Manual of Style», στο Γρ. Λιάντας και Αν. Μαράς, *Σύγχρονη Επιστημονική Τεχνολογία* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2014), 57-122.

³ ΕΛΟΤ, *Ελληνικό πρότυπο 822* (Αθήνα: ΕΛΟΤ, 1994).

⁴ Ενδεικτικά και επιλεκτικά παραθέτουμε τα ακόλουθα: Βλ. Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸν Μελχισεδέκ*, P.G. 56, 261. Βλ. επίσης Ιερομ. Γρηγόριος, *Η Θεία Ευχαριστία και η Θεία Κοινωνία* (Άγιον Όρος: Δόμος, 2001), 28 - 42. Βλ. επίσης Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016).

⁵ «ὁ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἔθεασάμεθα καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, περὶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς – καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη, καὶ ἐωράκαμεν καὶ μαρτυροῦμεν καὶ ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἣτις ἦν πρὸς τὸν πατέρα καὶ ἐφανερώθη ἡμῖν - ὃ ἐωράκαμεν καὶ ἀκηκόαμεν, ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν, ἵνα καὶ ὑμεῖς κοινωνίαν ἔχητε μαθ' ἡμῶν καὶ ἡ κοινωνία δὲ ἡ ἡμετέρα μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ» καὶ καταλήγει «ταῦτα γράφομεν ὑμῖν, ἵνα ἡ χαρὰ ὑμῶν ᾗ πεπληρωμένη» (Α' Ιω 1:1 - 4).

⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Παράδοση και Εξέλιξη στη λατρεία της Εκκλησίας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2006), 12.

μεταξύ της πρώτης Εκκλησίας και των στοιχείων της παραδόσεως περί του βίου του Κυρίου⁷. Πρόκειται ουσιαστικά για την προέκταση της ζωής του Κυρίου στη ζωή των Αποστόλων⁸. Εξάλλου, όλοι οι μετέπειτα συνεχιστές του έργου τους και ειδικότερα οι μαθητές – διάδοχοι των Αποστόλων, δηλαδή οι Αποστολικοί Πατέρες, μαρτυρούν και μεταδίδουν αυτή τη ζωή του Κυρίου⁹.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα διερευνηθεί η θεσμική αξία και ο σκοπός της ιεραρχικής οργάνωσης της Εκκλησίας με κεντρικό πρόσωπο τον Επίσκοπο. Σήμερα, ο Επίσκοπος αποτελεί την κεφαλή της τοπικής Εκκλησίας και η παρουσία του ορίζεται και θεωρείται ως εις τόπον και τύπον Χριστού. Παράλληλα, αποτελεί τον θεματοφύλακα της παραδόσεως των Αποστόλων, αλλά και τη συνισταμένη και ενσάρκωση ολόκληρης της ενότητας της τοπικής Εκκλησίας¹⁰. Οτιδήποτε, δηλαδή, πραγματοποιηθεί εκκλησιολογικά, πραγματοποιείται με τις ευλογίες του Επισκόπου με πνεύμα ενότητας, μέσα από τις προσευχές της κοινότητας και κατ' επέκταση ολόκληρης της Εκκλησίας¹¹.

Ακολουθως, ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στις πολύτιμες πληροφορίες που μαρτυρούνται περί του μυστηρίου της Θ.Ε. τόσο από τους Αποστολικούς, όσο και από τους Απολογητές Πατέρες. Οι πρώτες αυτές μαρτυρίες θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε τη μορφή που είχε το μυστήριο στην πρώτη Εκκλησία.

6.2 Γενική ανασκόπηση αλλά και ερωτήματα περί της Θ.Ε.

Είναι γεγονός, ότι ο Μυστικός Δείπνος του Κυρίου υπήρξε ένα εβραϊκό εορταστικό δείπνο. Ωστόσο, ο χαρακτήρας, οι παραστάσεις, οι ευλογίες, οι συμβολισμοί αλλά και τα μηνύματα της όλης τελετουργικής πράξης του δείπνου δημιουργούν την ευχαριστιακή πράξη της Εκκλησίας, τη Θ.Ε. Ο ίδιος ο Κύριος προσδιόρισε το περιεχόμενο του ποτηρίου και ταυτόχρονα το ταύτισε με το Σώμα και το Αίμα του. Κατά την ορθόδοξη θεολογία, το μυστήριο της Θ.Ε. είναι η υπέρτατη θυσία, στην οποία ο Θεός Λόγος, ο Ιησούς Χριστός, προσφέρει τον ίδιο του τον εαυτό για να ζήσει οντολογικά και υπαρξιακά το πλάσμα του, ο άνθρωπος.

---

⁷ Στο ίδιο, 12.

⁸ Στο ίδιο, 12.

⁹ Μέσα από τα έργα τους αλλά και κυριολεκτικά μέσα από το μαρτύριό τους.

¹⁰ Ι. Ζηζιούλας, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 93.

¹¹ J. F. McCue, «Bishops, Presbyters, and Priests in Ignatius of Antioch», *Theological Studies* 28, τεύχ. 4 (1967): 830.

Εφόσον η Θ.Ε. αποτελεί το κέντρο ολόκληρης της ζωής της Εκκλησίας, δεν θα ήταν δυνατόν οι άγιοι Απόστολοι να μην μαρτυρούν την ευχαριστιακή πράξη της Εκκλησίας ως ένα υπαρξιακό γεγονός. Πρόκειται για ένα κομβικής σημασίας μυστήριο, το οποίο βίωναν σε τόσο μεγάλο βαθμό, έτσι ώστε να το σφραγίσουν με το αίμα του μαρτυρίου τους.

Κατόπιν οι μαθητές και συνεχιστές του έργου τους, οι λεγόμενοι Αποστολικοί Πατέρες, μετέδωσαν, τόσο στους δικούς τους μαθητές όσο και στον πιστό λαό, αυτή την αποστολική παράδοση, όπως ακριβώς οι ίδιοι την βίωναν μέσα από τη Θ.Ε. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο όρος *Αποστολικοί Πατέρες* αφορά τους εκκλησιαστικούς εκείνους συγγραφείς, οι οποίοι είχαν προσωπικά γνωρίσει τους Αποστόλους ή τους άμεσους μαθητές τους¹². Έζησαν δηλαδή, κατά το τέλος της πρώτης μέχρι και τα μέσα της δεύτερης εκατονταετίας μ.Χ.¹³. Γι' αυτό τα συγγράμματα των Α.Π. απηχούν την αποστολική διδασκαλία και, ταυτόχρονα, εκφράζουν το ήθος και τον ενθουσιασμό της πρώτης Εκκλησίας¹⁴. Συγκεκριμένα, οι Α.Π. ασχολήθηκαν κυρίως με την κατοχύρωση της χριστιανικής πίστης σε σχέση με τον παντοδύναμο Θεό, τον Θεάνθρωπο και σωτήρα του κόσμου Χριστό, τις κακοδοξίες των αιρέσεων, την ενότητα της Εκκλησίας, την ηθική αγωγή, την κρίση, την ανάσταση και, φυσικά, τα μυστήρια¹⁵. Επισημαίνεται, ότι για τους Α.Π. έχουν αφιερωθεί αρκετές σελίδες, κυρίως στο πλαίσιο ευρύτερων μελετών¹⁶. Στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε μόνον σε εκείνους τους Πατέρες οι οποίοι μαρτυρούν, μέσα από τα έργα τους, περί του μυστηρίου της Θ.Ε.

Η επόμενη περίοδος μετά τους Α.Π. αφορά τους Απολογητές Πατέρες. Οι Απολογητές Πατέρες αποτελούν ιστορικά την ιδιαίτερη εκείνη ομάδα, η οποία βασισμένη στην άριστη παιδεία και φιλοσοφική κατάρτισή της, παρουσιάζει την πίστη της μέσα από φιλοσοφικά επιχειρήματα στον εκτός της Εκκλησίας κόσμο¹⁷. Έζησαν από το 120 (περίπου) και για ένα αιώνα (220) με σημαντικότερη προσωπικότητα τον φιλόσοφο και Μάρτυρα

---

¹² Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 163.

¹³ Στο ίδιο, 163.

¹⁴ Στο ίδιο, 163.

¹⁵ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 351.

¹⁶ Ενδεικτικά και επιλεκτικά παραθέτουμε τα ακόλουθα: James Donaldson, *The Apostolical Fathers: A critical account of their genuine and of their doctrines*, (London: McMillanand, 1874). J. B. Lightfoot, *The Apostolic Fathers*, (London: McMillanand, 1912). Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998).

¹⁷ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 217.

Ιουστίνo. Επισημαίνεται ότι όπως και στους Α.Π., έτσι και για τους Απολογητές Πατέρες υπάρχουν αξιόλογες μελέτες στο πλαίσιο ευρύτερων μελετών¹⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθούν και να επισημανθούν, ενδεικτικά ορισμένες σύγχρονες μελέτες περί της Θ.Ε. Αρχικά του Willy Rordorf, «The Eucharist of the Early Christians», στην οποία ερμηνεύει και αναλύει ένα σύνολο κειμένων των Πατέρων της Εκκλησίας, με σκοπό να καταστήσει δυνατή τη ζωτικής σημασίας κατανόηση της Θ.Ε., έτσι όπως ακριβώς τη βίωναν και την εξέφραζαν οι πρώτοι Χριστιανοί. Άλλη σημαντική μελέτη θεωρείται εκείνη του Καθηγητή Γεώργιου Φίλια, «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)». Κατά την πολυσέλιδη μελέτη του, ο Καθηγητής προβαίνει σε διεξοδική έρευνα, κατά την οποία σχολιάζει, ερμηνεύει και αναλύει με ιδιαίτερη ακρίβεια τα σχετικά με τη Θ.Ε. πατερικά κείμενα μέχρι και τον 15^ο αιώνα. Επιπλέον, ιδιαίτερης σημασίας θεωρούνται και οι αναφορές του εν λόγω καθηγητή, σε ότι αφορά τις προτυπώσεις της Θ.Ε. κατά την Π.Δ.

Ωστόσο, επειδή στην παρούσα μελέτη η Θ.Ε. θα ερευνηθεί κυρίως ως μυστήριο. Γι' αυτόν τον λόγο, θα επισημάνουμε επιλεκτικά δυο μελέτες, οι οποίες αφορούν τα μυστήρια. Συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε στην άποψη του διάσημου σκωτσέζου ανθρωπολόγου James George Frazer (1854 - 1941). Στο πολύτομο έργο του ο Χρυσός Κλώνος, αντιτίθεται στις θρησκείες και χαρακτηρίζει τις θρησκευτικές μυστηριακές τελετές ως πρωτόγονη επιστήμη¹⁹. Μία άποψη η οποία έγινε αρχικά αξίωμα στις ανθρωπιστικές επιστήμες και στη συνέχεια αναιρέθηκε από τον φιλόσοφο Ludwig Wittgenstein (1889 - 1951) με το έργο του *Παρατηρήσεις στον Χρυσό Κλώνο του Frazer*²⁰. Συγκεκριμένα, στο εν λόγω έργο ανατρέπει όλες τις νεωτερικές περί μυστηρίου απόψεις του Frazer και αποκαθιστά τη σπουδαιότητα από αρχαιοτάτων χρόνων της «εκφραστικής» δυναμικής των μυστηριακών τελετών²¹.

Παρόλη την υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία, θεωρούμε ότι υπάρχουν ορισμένες πτυχές, οι οποίες δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς. Στην προοπτική αυτή, θεωρούμε ότι προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα, τα οποία θα μάς απασχολήσουν στη μελέτη μας. Έχουν

---

¹⁸ Ενδεικτικά και επιλεκτικά παραθέτουμε τα ακόλουθα: Α. Θεοδώρου, *Ιστορία των Δογμάτων*, τ. Α', μέρος Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 1977). Δ. Τσάμης, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2001). Σ. Αγουρίδης, *Ο Χριστιανισμός έναντι του Ιουδαϊσμού και του Ελληνισμού κατά το Β' μ.Χ. αιώνα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997).

¹⁹ James George Frazer, *Ο Χρυσός Κλώνος* (Αθήνα: Εκάτη, 1998).

²⁰ Π. Βασιλειάδης, «Μυστηριολογία», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 429.

²¹ Στο ίδιο, 429.

επηρεάσει τα ειδωλολατρικά μυστήρια τον Χριστιανισμό; Υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ των ειδωλατρικών μυστηρίων σε σχέση με τα χριστιανικά μυστήρια; Πώς οι Πατέρες της Εκκλησίας φύλαξαν την παράδοση περί της Θ.Ε. και, ταυτόχρονα, πώς προσέγγιζαν, κατανοούσαν και μετείχαν της ευχαριστιακής αυτής πράξης; Ακόμα, Πώς οι Πατέρες (Α.Π. και Απολογητές) βίωναν (αντιλαμβάνονταν – κατανοούσαν) το μυστήριο της Θ.Ε. μέσα από ευχαριστιακούς όρους (ευχές και ευλογίες, δοξολογικές ευχές, ορισμούς, φράσεις) αλλά και την εν γένει βιοτή των χριστιανών;

7 Το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο γεννήθηκε ο Χριστιανισμός

7.1 Ελληνορωμαϊκή θεώρηση του κόσμου

Είναι κοινώς αποδεκτό, ότι οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου (336 – 323 π.Χ.) εξελλήνισαν την Ανατολή. Παράλληλα, ο μεγάλος στρατηλάτης φρόντισε να διαδώσει στους κατακτημένους λαούς, μέσω της ελληνικής γλώσσας, αρκετά στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού²². Οι τέχνες, τα γράμματα, οι επιστήμες σημειώνουν κατά την ελληνοιστική περίοδο πραγματική άνθηση σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, η «κοινή» ελληνική καθίσταται μέσο επικοινωνίας τόσο των μορφωμένων στρωμάτων της κοινωνίας, όσο των απλών κοινών ανθρώπων²³. Μάλιστα, εντύπωση προκαλεί το γεγονός, ότι ακόμα και δούλοι²⁴, γνώριζαν τόσο να διαβάζουν όσο και να γράφουν²⁵. Συνεπώς, κατά την ελληνοιστική περίοδο, το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της αυτοκρατορίας ήταν πολιτιστικά προηγμένο με κάποιο επίπεδο μόρφωσης.

Αυτή η πολιτική όμως, η οποία συνεχίστηκε και από τους διαδόχους του Μ. Αλεξάνδρου, δημιούργησε ένα σοβαρό πρόβλημα για τον μέσο υπήκοο της ελληνοιστικής αυτοκρατορίας. Ο πολίτης, ο άνθρωπος της άλλοτε Πόλης – Κράτους, μέσα στην απέραντη αυτοκρατορία, από πρόσωπο γίνεται αριθμός, γίνεται κάτι το γενικό και το αόριστο. Δηλαδή, μετατρέπεται σε άτομο χωρίς ταυτότητα. Με άλλους λόγους, η ελληνοιστική μοναρχία που εγκαθίδρυσε ο Μ. Αλέξανδρος δημιούργησε έναν κόσμο χωρίς σύνορα, με κοσμοπολίτικη συνείδηση. Επομένως, οι οικονομικές και πολιτικές δομές της Πόλης - Κράτους αφανίστηκαν, Έλληνες και «βάρβαροι» συγχωνεύθηκαν, οι κοινωνικοί αγώνες για επιβίωση οξύνθηκαν και γενικότερα μεγάλη ανασφάλεια και αβεβαιότητα κυριεύσε το μυαλό και τη ζωή του πολίτη της νέας αυτοκρατορίας²⁶. Επιπλέον, η πολιτική και

---

²² Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 20.

²³ Στο ίδιο, 31.

²⁴ Οι σκλάβοι ήταν ένα από τα λάφυρα του πολέμου. Χρησιμοποιούνταν, κυρίως, για την καλλιέργεια των γαιών, αλλά και ως υπηρέτες στα σπίτια των αφεντάδων τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εάν κέρδιζαν την εμπιστοσύνη του αφεντικού τους, κέρδιζαν την ελευθερία τους. Ακόμη, όσοι μπορούσαν, εξαγόραζαν την ελευθερία τους και ονομάζονταν μαζί με τους πρώτους, απελεύθεροι. Αυτή η τακτική συνεχίστηκε και κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι κατά την εποχή του Αυγούστου (31 π.Χ. – 14 μ.Χ.) το 1/3 του πληθυσμού των Ρωμαίων πολιτών της αυτοκρατορίας ήταν απελεύθεροι, δηλαδή πρώην δούλοι. Στο ίδιο, 81-85.

²⁵ Στο ίδιο, 31.

²⁶ Στο ίδιο, 34.

οικονομική ζωή του πολίτη εξαρτήθηκε πλέον από κάποιον άλλο. Εξαρτήθηκε, δηλαδή, από κάποιον Τύραννο – μονάρχη, ο οποίος βρισκόταν κάπου μακριά, ενώ οι αποφάσεις του, όποιες και αν είναι αυτές, καθόριζαν το παρόν και το μέλλον του²⁷. Συνεπώς, ο πολίτης της αυτοκρατορίας δεν είχε ούτε λόγο, αλλά ούτε και άποψη.

Παράλληλα, αλλάζει και η θρησκευτική ζωή. Δηλαδή, ενώ η Ανατολή εξελληνίζεται, η Δύση δέχεται σωρεία ανατολίτικων μυστικιστικών θρησκευτικών τάσεων. Συγκεκριμένα, η θεοποίηση και προσκύνηση του απόλυτου άρχοντα, λόγω της απόλυτης εξουσίας που συγκέντρωνε στο πρόσωπό του κατά τα περσικά πρότυπα, θεωρείται από τον οξυδερκή Αλέξανδρο και τους διαδόχους του, ως το απόλυτο στοιχείο συνοχής της αυτοκρατορίας²⁸. Συνεπώς, η πατροπαράδοτη θρησκεία καταργείται και, συν τω χρόνω, αντικαθίσταται από τη λατρεία του θεοποιημένου άρχοντα²⁹, η οποία οδήγησε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια στη λατρεία του αυτοκράτορα.

Ο θάνατος του Αλεξάνδρου και η κορύφωση των εμφύλιων πολέμων διαδοχής του, οδήγησαν αρχικά στη διάσπαση της αυτοκρατορίας και κατόπιν στη ρωμαϊκή κατάκτηση μεγάλου μέρους της. Σημαντικό γεγονός αυτής της περιόδου είναι, ότι ενώ η πολιτεία της Ρώμης κατακτούσε πολιτικά την Ανατολή, στην ουσία πολιτισμικά, εξελληνιζόταν³⁰. Παράλληλα, σοβαρά υπαρξιακά και αναπάντητα ερωτήματα γεννιούνται στο μυαλό του πολίτη του ελληνορωμαϊκού κόσμου, για το «ενθάδε και νυν» της ζωής³¹. Όλες αυτές ακριβώς οι κοινωνικοπολιτικές αλλαγές στη ζωή του, τον οδηγούν στην εσωστρέφεια και σε έναν έντονο θρησκευτικού χαρακτήρα φιλοσοφικό στοχασμό³². Έτσι, οδηγείται στην αναζήτηση λύτρωσης και σωτηρίας³³. Μίας κατάστασης έκφρασης δηλαδή, η οποία θα τον απελευθερώσει αρχικά από τη δουλεία και σωτήρια, η οποία θα ήταν αμετάβλητη και θα διαρκούσε για πάντα³⁴. Αυτήν ακριβώς την περίοδο ανθίζουν και εξαπλώνονται τάχιστα, σε όλα τα μήκη και πλάτη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αρκετές μονοθεϊστικές τάσεις, με έντονους μεσσιανικούς προσανατολισμούς³⁵.

---

²⁷ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 34.

²⁸ Στο ίδιο, 55.

²⁹ Στο ίδιο, 55.

³⁰ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Α', *Εισαγωγή* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2010), 47.

³¹ Σπ. Ράγκος, «Οι Πρώτες ιστορικές καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας», στο Δ. Μόσχος και Σπ. Ράγκος, *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά*, τ. Α', *Οι πρώτες ιστορικές καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2002), 47.

³² Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 135.

³³ Σπ. Ράγκος, *ό.π.*, 51.

³⁴ Στο ίδιο, 51.

³⁵ Στο ίδιο, 55.

Σημαντικά στοιχεία αυτών των ανατολικών θρησκειών (κυρίως Περσικών, Αιγυπτιακών και Ινδοϊρανικών), ήταν η κάθαρση και η δια του αίματος αναγέννηση του μνημένου³⁶. Ειδικότερα, η κάθαρση απέβλεπε στην εξάλειψη όλων εκείνων των ακάθαρτων στιγμάτων του κατηχούμενου, με σκοπό την έξοδό του από τον χώρο της φθοράς³⁷. Ήταν δηλαδή το αρχικό στάδιο, κάτι σαν αρχική κάθαρση, πριν τη «σωτήρια» μυστηριακή τελετή³⁸. Κατόπιν, επιτελείτο η δια του αίματος αναγέννηση του μνημένου, συνήθως με τη θυσία ενός ζώου και κατόπιν με την πόση (τελετές Μίθρα) του αίματός του. Συγκεκριμένα, η πίστη στην αναγέννηση στηριζόταν στη συμβολική αξία τού αίματος ως ζωοδότη ουσίας, η οποία ήταν επακόλουθο της θυσίας και του πάθους³⁹. Δηλαδή, η από τον μνημένο βρώση κάποιου ανώτερου όντος, ενός «θεού», ήταν το μέσο, το οποίο θα τον οδηγούσε στη «θέωση»⁴⁰. Με άλλους λόγους, εάν ο μνημένος έτρωγε τον «θεό» του, ταυτόχρονα καθίστατο μέτοχος της δικής του ζωής⁴¹. Επομένως, η επαναλαμβανόμενη λήψη του «θείου» σώματος θα τον οδηγούσε στην πολυπόθητη σωτηρία⁴².

Παράλληλα, με την πάροδο των χρόνων οι μυστηριακές ανατολικές θρησκείες σημείωναν σημαντικές εξελίξεις και αναπτύσσονταν⁴³. Είχαν εμπλουτιστεί δηλαδή με μια τάση, ώστε να αφυπνίζουν έναν πρωτογονισμό, ο οποίος ικανοποιούσε τις αισθήσεις και τα πάθη, με αποτέλεσμα να ικανοποιείται το μυαλό και η συνείδηση⁴⁴. Ο άνθρωπος όμως, τόσο των ελληνιστικών όσο και των ελληνορωμαϊκών χρόνων, αναζητούσε διακαώς λύτρωση και σωτηρία, η οποία θα τον ανανέωνε στην ολότητά του⁴⁵. Μια λύτρωση δηλαδή, η οποία θα ήταν σωτήρια, ήδη από την παρούσα ζωή και μετά τον θάνατο θα τον οδηγούσε στην πολυπόθητη μακάρια ευτυχία⁴⁶. Οι διάφορες αναζητήσεις του μέσα από τις διάφορες φιλοσοφικές τάσεις της εποχής, καθώς και οι διάφορες μυστηριακές θρησκευτικές λατρείες, όσο και αν εξελίσσονταν, δεν τον ικανοποιούσαν.

---

³⁶ Σπ. Ράγκος, «Οι Πρώτες ιστορικές καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας», στο Δ. Μόσχος και Σπ. Ράγκος, *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά*, τ. Α', *Οι πρώτες ιστορικές καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2002), 71.

³⁷ Στο ίδιο, 71.

³⁸ Στο ίδιο, 71.

³⁹ Στο ίδιο, 71.

⁴⁰ Στο ίδιο, 71.

⁴¹ Στο ίδιο, 43.

⁴² Στο ίδιο, 71.

⁴³ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 206.

⁴⁴ Στο ίδιο, 189.

⁴⁵ Στο ίδιο, 206.

⁴⁶ Στο ίδιο, 206.

Ο άνθρωπος αναζητούσε μια οντολογική αναγέννηση. Έψαχνε δηλαδή μία αποκάλυψη, έναν πλουτισμό ο οποίος, μέσω της μετοχής της κτίσης, θα τον οδηγούσε στη μετοχή του ενεργειακού πλέγματος της θείας αγαθότητας⁴⁷. Ωστόσο, η μήτρα, στην οποία κυοφορήθηκε ο νέος κόσμος, δεν προερχόταν από τον Ελληνισμό αλλά από τον Ιουδαϊσμό. Αυτή ακριβώς η αναζήτηση επληρώθηκε μέσω του ιουδαϊκού κόσμου και συγκεκριμένα, με τη σάρκωση του Θεού Λόγου. Το ιστορικό πρόσωπο του Ιησού από τη Ναζαρέτ και η καινοτομία του κηρύγματός του, ήταν κάτι το κοσμογονικό για τον καταρρακωμένο από την αμαρτία άνθρωπο. Ήταν αυτή ακριβώς η γεύση του νέου κόσμου και της νέας ζωής που αναζητούσε⁴⁸.

7.2 Ιουδαϊκή θεώρηση του κόσμου

Οι Ιουδαίοι έχουν τις ρίζες τους στον ισραηλίτικο λαό. Συγκεκριμένα, είναι απόγονοι του Αβραάμ, με τον οποίο ο Θεός είχε συνάψει ιδιαίτερη διαθήκη, δηλαδή συμφωνία⁴⁹. Αποτελούν έναν αμιγώς εθνικό λαό, βαθύτατα θρησκευόμενο, με την πίστη του να επικεντρώνεται, στην απόλυτη λατρεία τού ενός και μοναδικού Θεού⁵⁰. Παράλληλα, οι σχέσεις τους με τον Θεό εκφράζονται μέσω αποδόσεως τιμών και της τηρήσεως του Νόμου, ο οποίος δόθηκε από τον «μεσίτη» Μωυσή⁵¹. Ειδικότερα, ο Νόμος ρύθμιζε τη θρησκευτική και κοινωνική ζωή του «περιούσιου» λαού, ενώ παράλληλα βασιζόταν στην πίστη του ενός, εθνικού - μοναδικού Θεού⁵². Κατά την περίοδο της βαβυλώνιας αιχμαλωσίας (6^ο π.Χ. αιώνα), η θρησκεία και οι θεσμοί του ισραηλιτικού λαού, περιορίζονταν μόνο στη φυλή του Ιούδα, εξού και το όνομα Ιουδαίοι⁵³. Σημαντικό στοιχείο αυτής της περιόδου, είναι η δημιουργία της συναγωγής, η οποία είναι ο τόπος λατρείας των Ιουδαίων, με κέντρο τα ιερά βιβλία⁵⁴.

---

⁴⁷ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄: Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 3 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2010), 465.

⁴⁸ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 171.

⁴⁹ Κ. Δ. Γεωργούλης, «Ισραήλ», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α.Π. Λυγγούρης, τ. 6 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1965), 1031.

⁵⁰ Στο ίδιο, 1042.

⁵¹ Δ. Οικονομίδης, «Ιουδαϊσμός», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α.Π. Λυγγούρης, τ. 6 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1965), 930.

⁵² Στο ίδιο, 930.

⁵³ Στο ίδιο, 930.

⁵⁴ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 253.

Ωστόσο, με τη λήξη της αιχμαλωσίας και την απελευθέρωση, παρουσιάζεται η δυσκολία του απλού λαού στο να κατανοήσει τις περικοπές από την Αγία Γραφή και έτσι εμφανίζεται ιστορικά η ιδιαίτερη ομάδα των γραμματέων⁵⁵. Αποκλειστικός σκοπός των γραμματέων ήταν η μελέτη της Αγίας Γραφής και η ορθή ερμηνεία της⁵⁶. Παράλληλα, ήταν υπεύθυνοι για την αντιγραφή και διάθεση των ιερών βιβλίων στις διεσπαρμένες ιουδαϊκές κοινότητες, αλλά και για την ορθή ερμηνεία τους⁵⁷. Με άλλους λόγους, οι γραμματείς θεωρούνταν ως οι θεολόγοι, οι νομοδιδάσκαλοι, οι ραββίνοι, δηλαδή οι λίαν επιφανείς διδάσκαλοι, οι σοφοί⁵⁸. Παράλληλα, απολάμβαναν μεγάλης εκτιμήσεως από τον λαό, ως αποκλειστικοί γνώστες της Ιεράς Γραφής⁵⁹.

Κατά την ελληνιστική περίοδο, ο εξελληνισμός του τότε γνωστού κόσμου από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του, δεν αφήνει ανεπηρέαστους και τους Ιουδαίους. Η ανώτερη τάξη φαίνεται να επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα να αποδέχεται την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό⁶⁰. Εντύπωση, μάλιστα, προκαλεί το γεγονός, ότι ακόμα και ο περίφημος ναός των Ιεροσολύμων, όπως και άλλα δημόσια κτήρια, κτίστηκαν πάνω σε ελληνικά αρχιτεκτονικά πρότυπα⁶¹. Φυσικά, η ανώτερη αριστοκρατία αποδέχεται όλους τους «κατακτητές», φτάνει να μη χάσει τα προνόμιά της. Οι Σαδδουκαίοι, οι οποίοι εμφανίζονται ως παράταξη μετά την μακκαβαϊκή εξέγερση⁶², ήταν η καθεστηκία τάξη, η ιερατική τάξη. Η εν λόγω τάξη ήταν αποκλειστικά υπεύθυνη για όλα τα θέματα λατρείας του Ναού, αλλά και για τον πλούτο του ιερού⁶³. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η ιουδαϊκή λατρεία ήταν επιβλητική και λαμπρή με πλούσιες παραδόσεις, με προσφορές θυμιάματος, με θυσίες άμωμων αμνών, με προσευχές και ψαλμωδίες⁶⁴. Αρκετά από αυτά τα στοιχεία, θα χρησιμοποιήσει αργότερα στη λειτουργική της λατρεία η χριστιανική Εκκλησία.

---

⁵⁵ Γ. Α. Γαλίτης, «Γραμματεύς», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 4 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1964), 641.

⁵⁶ Στο ίδιο, 641.

⁵⁷ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 253.

⁵⁸ Π. Ε. Χριστινάκης, «Ραββίνος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 10 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1968), 747.

⁵⁹ Γ. Α. Γαλίτης, «Γραμματεύς», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 4 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1964), 641.

⁶⁰ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 255.

⁶¹ Στο ίδιο, 293.

⁶² Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, «Σαδδουκαίοι», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 10 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1968), 1113.

⁶³ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 311.

⁶⁴ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 29.

Άλλο σημαντικό στοιχείο αυτής της εποχής είναι η μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης στην ελληνική γλώσσα, από τους Ο΄⁶⁵. Αξίζει να τονιστεί, ότι ο λόγος για τη μετάφραση της Π.Δ. στην ελληνική γλώσσα, άπτονταν της αδυναμίας των Ιουδαίων της Αιγύπτου να χρησιμοποιήσουν την εβραϊκή γλώσσα στη λατρεία⁶⁶. Ωστόσο, οι ελληνικές επιδράσεις δεν επηρέασαν τα κατώτερα στρώματα του λαού. Αντίθετα, οι Ιουδαίοι μίσησαν τον εξελληνισμό και τον πολέμησαν⁶⁷. Μάλιστα, η βίαιη προσπάθεια εξελληνισμού του ιουδαϊκού λαού από τον Αντίοχο Δ΄ τον επιφανή, θα οδηγήσει τις μάζες των Ιεροσολύμων στον Μακκαβαϊκό πόλεμο (166 – 63 π.Χ.)⁶⁸.

Σημαντικό στοιχείο αυτού του πολέμου, ήταν η εμφάνιση στην ιστορία μιας άλλης παράταξης, των Φαρισαίων⁶⁹. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι Γραμματείς και οι Φαρισαίοι προέρχονταν από το ίδιο κόμμα⁷⁰. Η διαφορά τους, ήταν ότι οι Γραμματείς θερούνταν οι επαγγελματίες επεξηγητές του Νόμου, ενώ οι Φαρισαίοι ήταν οι μη επαγγελματίες ερμηνευτές του Νόμου⁷¹. Παράλληλα, ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό των Φαρισαίων ήταν η ιδιαίτερη προσκόλλησή τους στο γράμμα του Νόμου⁷². Δηλαδή, αντιλαμβάνονταν τον Νόμο ως συλλογή διατάξεων, μηδενίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, προκειμένου να αποφασίζει ο ίδιος για τον εαυτό του⁷³. Ακόμα, είναι αξιοσημείωτο ότι μία τέτοια στάση οδηγεί τον άνθρωπο στην αυταπάτη. Ότι δηλαδή, τα έργα του είναι «Θεία» και «ευάρεστα», με αποτέλεσμα ο Χριστός να ελέγχει έντονα αυτή την στάση. Γι’ αυτό άλλωστε, δεν προκαλεί εντύπωση, ότι ο «ευλαβής» Φαρισαίος, δεν έπρεπε να έχει επαφή με τον λαό σε περίπτωση που δεν τηρούσε τον Νόμο. Επίσης, δεν παντρεύονταν μια γυναίκα του λαού, για να αποφύγει την ακαθαρσία⁷⁴.

Αναντίρρητα, κατά την εποχή του Ιησού Χριστού, ο Νόμος μετατρέπεται σε ζυγό και φορτίο δυσβάστακτο για τον άνθρωπο⁷⁵. Επιπρόσθετα, η κοινωνική ανισότητα είναι έκδηλη, ο Νόμος είναι προνόμιο κάποιων παρατάξεων και η λατρεία ευρίσκεται σε θεολογικό μαρασμό. Απεναντίας, ο Κύριος, ως γνήσιος Εβραίος, ευρίσκεται καθημερινά

---

⁶⁵ Ι. Ζηζιούλας, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003), 26.

⁶⁶ Στο ίδιο, 26.

⁶⁷ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 255.

⁶⁸ Ι. Ζηζιούλας, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003), 34.

⁶⁹ Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, «Φαρισαίοι», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 11 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1968), στ.998.

⁷⁰ Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης* (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 327.

⁷¹ Στο ίδιο, 327.

⁷² Στο ίδιο, 332.

⁷³ Στο ίδιο, 371.

⁷⁴ Στο ίδιο, 335.

⁷⁵ Στο ίδιο, 371.

στο Ναό των Ιεροσολύμων, διδάσκει και προσεύχεται⁷⁶. Οι λόγοι του «Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι» (Μτ. 5:17), διδάσκουν τη νέα βάση της πίστεως, μακριά από την τυπολατρία των Γραμματέων και Φαρισαίων.

Αυτή η νέα βάση ονομάζεται, Καινή Διαθήκη. Αποτελεί τη νέα προσφορά, η οποία πηγάζει από την καρδιά και είναι ανώτερη από όλους τους τύπους και τις προσφορές στον Ναό⁷⁷. Παράλληλα, ολόκληρη η ζωή με τα θαύματα του Ιησού, δε γίνεται αποδεκτή από τις τάξεις των «σοφῶν καὶ συνετῶν» (Λκ 10:21) του Ισραήλ. Αντίθετα, οδηγείται αρχικά στα φρικτά πάθη, κατόπιν στη Σταυρική θυσία και τέλος με την κατάλυση του θανάτου του, στην ένδοξο Ανάσταση. Όλα αυτά τα γεγονότα της ζωής του Κυρίου χαράσσουν μια μυστική –μυστηριακή συνάντηση Ουρανού και γης. Μία νέα βιωτή, η οποία πληρώνεται στο Σταυρικό αίμα. Συνεπώς, μεγάλη σημασία για τον άνθρωπο, Έλληνα και Ιουδαίο, αποτελούν οι Θεοσύστατες μυστηριακές τελετές⁷⁸, με επίκεντρο το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας.

---

⁷⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 27.

⁷⁷ Στο ίδιο, 31.

⁷⁸ Παν. Ν. Τρεμπέλας, «Μυστήριον», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1966), 234.

8 Ο Θεοσύστατος χαρακτήρας των μυστηρίων του Χριστιανισμού

8.1 Τα μυστήρια της Εκκλησίας

Ετυμολογικά, η λέξη *μυστήριο*, παράγεται από το ρήμα *μύω*, δηλαδή «κλείνω» τους οφθαλμούς ή το στόμα⁷⁹. Επομένως, *μύστης* ήταν το άτομο που έκλεινε τους οφθαλμούς ή το στόμα του, αυτός που δεν μιλούσε για τα μυστήρια στα οποία εισαγόταν⁸⁰. Κατά συνέπεια, σκοπός των μυστηρίων ήταν η γνώση, την οποία λάμβανε κάποιος, κατόπιν ειδικών τελετουργικών και την οποία όφειλε να φυλάει μυστική από τους αμύητους⁸¹.

Παρά τις όποιες ομοιότητες, τα χριστιανικά μυστήρια διαφέρουν στην ουσία τους από τις εθνικές μυστηριακές θρησκείες⁸². Συγκεκριμένα, ο Χριστός, υπήρξε πραγματικά, ιστορικό και υπαρκτό πρόσωπο, το οποίο εισέρχεται στον ρου της ανθρώπινης ιστορίας, τον μεταβάλλει και τον αναμορφώνει. Κατά την ορθόδοξη διδασκαλία, η πραγματική σάρκωση του δευτέρου προσώπου της Αγίας Τριάδος, του Θεού Λόγου, θεώνει αυτόματα και την ανθρώπινη φύση συνολικά⁸³. Δηλαδή, ολόκληρη η ανθρώπινη φύση, λόγω της σάρκωσης του Κυρίου, ανακαινίζεται και μεταμορφώνεται. Κατόπιν, ο σταυρικός θάνατος και η Ανάσταση του Χριστού, μεταβάλλουν την ανθρώπινη φύση και την καθιστούν μέτοχο και κοινωνό του δικού Του Θανάτου και Ανάστασης, μέσω του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας⁸⁴. Με άλλους λόγους, ο άνθρωπος, αναγεννάται υπαρξιακά και οντολογικά, με την εισοδό του στην Εκκλησία και κατόπιν πορεύεται προς τη θέωση, με τη μετοχή του στα μυστήριά της.

Η αρχή της εκκλησιαστικής εισόδου λαμβάνει χώρα με το Βάπτισμα. Πρώτος ο Κύριος συνέστησε το μυστήριο του Βαπτίσματος, με το βάπτισμά Του στον Ιορδάνη ποταμό από τον Ιωάννη τον Πρόδρομο⁸⁵. Κατόπιν, αναφέρεται ως απαραίτητη προϋπόθεση,

---

⁷⁹ Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, «Μυστικός: συνώνυμα», *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, (Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε, 2002), 1158.

⁸⁰ Στο ίδιο, 1158.

⁸¹ Κ. Δ. Γεωργούλης, «Μυστήριον», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1966), 233.

⁸² Π. Βασιλειάδης, «Μυστηριολογία», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11 (Αθήνα: Στρατηγικέςεκδόσεις, 2013), 427.

⁸³ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί της εν Χριστώ ζωής Λόγοι επτά*, (Θεσσαλονίκη: Ιερόν Ησυχαστήριο «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος» Σουρωτή Θεσσαλονίκης, 2012), 78.

⁸⁴ Στο ίδιο, 78.

⁸⁵ Γ. Φίλιας, «Η λοιπή μυστηριακή ζωή και λατρεία», στο Γ. Φίλιας, *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας*, τ. Β', *Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Πάτρα: ΕΑΠ, 2002), 49.

στον διάλογό του Χριστού με τον Νικόδημο⁸⁶. Τελικά, ορίζεται ως εντολή προς τους μαθητές Του⁸⁷. Το Βάπτισμα, ορίζεται ως απαραίτητο γεγονός μετοχής στην αιώνια ζωή του Κυρίου, αφού έχει ως αποτέλεσμα την άφεση των αμαρτιών του βαπτιζομένου και παράλληλα την πνευματική αναγέννησή του⁸⁸. Κατά συνέπεια, ο βαπτιζόμενος καθίσταται κοινωνός και παράλληλα βιώνει μία νέα πνευματική ύπαρξη και ζωή, ενώ ταυτόχρονα καθίσταται Υιός φωτός και τέκνο Θεού⁸⁹. Οποσδήποτε, μετά την πνευματική γέννηση, ακολουθεί η λήψη και η ενεργοποίηση των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος, μέσω του μυστηρίου του Χρίσματος. Συνεπώς, ο νεοφώτιστος σφραγίζεται με το Άγιο Μύρο⁹⁰, ενώ κληρονομεί τα χαρίσματα του Παρακλήτου⁹¹. Τον «καρπὸ τοῦ Πνεύματός» (Γαλ 5:22).

Το κυριότερο γνώρισμα των μυστήριων της Εκκλησίας όμως, είναι η σύστασή τους από τον Θεάνθρωπο Κύριο. Καθίστανται, δηλαδή, λόγω της Θείας καταγωγής του Κυρίου, ταυτόχρονα φορείς της Θείας χάριτος⁹². Κατά τον Απόστολο Παύλο, ο Χριστός είναι ο Μέγας Αρχιερέας των Γραφών⁹³, ο οποίος, επιτελεί αοράτος τα μυστήρια της Εκκλησίας⁹⁴. Οι εκκλησιαστικοί ιερείς, δηλαδή, δεν αποτελούν τίποτα περισσότερο, παρά μονάχα τα όργανα διακονίας του Μεγάλου Αρχιερέως⁹⁵. Παράλληλα, τα μυστήρια της Εκκλησίας, χαρακτηρίζονται ως αναγκαία και απολύτως απαραίτητα, αφού είναι τα αποκλειστικά μέσα χορηγίας της Θείας χάριτος προς τους πιστούς⁹⁶. Χωρίς δηλαδή, τη μετοχή στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, ο Χριστιανός δεν λαμβάνει τη Θεία χάρη και συνεπώς, δεν γίνεται μέτοχος της μεταμορφωτικής δύναμής τους⁹⁷. Τονίζεται δε, ότι τα κατεξοχήν μυστήρια, τα

---

⁸⁶ «ἐὰν μή τις γεννηθῆ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ», Ιω 3:5.

⁸⁷ «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», Μτ 28:19.

⁸⁸ Γ. Φίλιας, «Ἡ λουτὴ μυστηριακῆ ζωῆς καὶ λατρείας», στο Γ. Φίλιας, *Πίστη καὶ Βίωμα τῆς Ὀρθοδοξίας*, τ. Β', *Ἡ Λατρεία τῆς Ὀρθόδοξης Εκκλησίας* (Πάτρα: ΕΑΠ, 2002), 50.

⁸⁹ Α. Θεοδώρου, «Βάπτισμα», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. ἐκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 3 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1963), 592.

⁹⁰ Το μυστήριο του Χρίσματος, στην πρωτοχριστιανική Εκκλησία, πραγματοποιεῖτο μετὰ το Βάπτισμα. Συγκεκριμένα, οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι τοποθετοῦσαν τὰ χέρια τους στους νεοβαπτισθέντες καὶ οἱ δεῦτεροι λάμβαναν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Σκοπὸς τοῦ μυστηρίου τοῦ Χρίσματος, εἶναι ἡ λήψη τῶν χαρισμάτων – γνωρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀπὸ τους νεοφώτιστους.

⁹¹ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγοι ἐπτά* (Θεσσαλονίκη: Ἱερὸν Ἡσυχαστήριον «Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης ὁ Θεολόγος» Σουρωτῆ Θεσσαλονίκης, 2012), 166.

⁹² Παν. Ν. Τρεμπέλας, «Μυστήριον», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. ἐκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1966), 234.

⁹³ «σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ», Εβρ. 7:22.

⁹⁴ Παν. Ν. Τρεμπέλας, «Μυστήριον», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. ἐκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1966), 236.

⁹⁵ Στο ἴδιο, 236.

⁹⁶ Στο ἴδιο, 235.

⁹⁷ Παν. Ν. Τρεμπέλας, «Μυστήριον», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. ἐκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1966), 235.

οποία είναι απαραίτητα για τη σωτηρία του ανθρώπου, είναι το Βάπτισμα, το Χρίσμα και η Θεία Ευχαριστία⁹⁸.

Συνεπώς, τα χριστιανικά μυστήρια, διαφέρουν από τα ειδωλολατρικά, ενώ ταυτόχρονα τοποθετούνται σε νέες βάσεις. Για παράδειγμα, τα ελληνορωμαϊκά ειδωλολατρικά μυστήρια ήταν κατά κανόνα μυθικά, αφού οι «λυτρωτές - πρωταγωνιστές» τους ανάγονταν σε μακρινούς και άγνωστους χρόνους του παρελθόντος⁹⁹. Δεν είχαν δηλαδή, ιστορικές καταβολές και υπόβαθρο, όπως ο Χριστός στον Χριστιανισμό. Θα υπενθυμίσουμε ότι ο Χριστός, είναι ο αναμενόμενος Μεσσίας των Γραφών της Π.Δ. Επιπρόσθετα, οι μυστηριακές τελετές, τελούνταν σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο, αλλά παρουσίαζαν τα τελούμενα ως μια συνάντηση παρόντος και παρελθόντος, με αποτέλεσμα να απουσιάζει η προοπτική προς το μέλλον¹⁰⁰. Δεν είχαν δηλαδή, εσχατολογικό περιεχόμενο, όπως το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Κατά συνέπεια, δεν πρόσφεραν την πολυπόθητη μελλοντική αθανασία που υπόσχονταν, αλλά μία εμπειρία του παρόντος¹⁰¹. Ένωσαν, δηλαδή, το παρόν με το παρελθόν, με απώτερο σκοπό τους τη λυτρωτική εμπειρία του ατόμου¹⁰². Αντίθετα, στα χριστιανικά μυστήρια, χαρακτηριστικό παράδειγμα συνάντησης παρόντος και μέλλοντος, είναι οι λόγοι του Ιησού που αφορούν το εσχατολογικό μυστήριο, τη Θεία Ευχαριστία¹⁰³. Επομένως, στα εν λόγω μυστήρια πραγματοποιείται μια συνάντηση παρόντος και μέλλοντος στον ιστορικό χώρο της Εκκλησίας, ο οποίος καθίσταται η βάση για τα χριστιανικά μυστήρια¹⁰⁴.

Ακόμα, δυο πολύ σημαντικά ζητήματα αποτελούν η ανηθικότητα και η παραφροσύνη, ως στοιχεία συνοχής και έκφρασης των ειδωλολατρικών μυστηρίων¹⁰⁵. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι αιματηρές τελετουργίες, οι θυσίες άμωμων αμνών, πραγματοποιούνται και στην Π.Δ.¹⁰⁶. Ο άνθρωπος, μέσω αυτών των αιμοβόρων και χωρίς λογική «προσφορών», «ωδίνετα», βλάπτει και κάποιες φορές ακρωτηριάζει το σώμα του,

---

⁹⁸ Στο ίδιο, 235.

⁹⁹ Ι. Ζηζιούλας, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003), 118.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, 118.

¹⁰¹ Στο ίδιο, 118.

¹⁰² Στο ίδιο, 118.

¹⁰³ «ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει (εννοεῖ ἀπὸ τώρα, το παρόν) ζωὴν αἰώνιον καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ (εννοεῖ στο μέλλον, στα έσχατα)», Ιω 6:54.

¹⁰⁴ Ι. Ζηζιούλας, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003), 119.

¹⁰⁵ Για την ανηθικότητα, βλ. Κ. Δ. Γεωργούλης, «Μυστήριον», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1966), 232.

¹⁰⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 28 - 29.

με σκοπό να εξευμενίσει το «Θείο»¹⁰⁷. Απεναντίας, ο Χριστός σώζει - λυτρώνει τον άνθρωπο, στην ολότητά του. Κατά την ορθόδοξη διδασκαλία, όχι μόνο η ψυχή, αλλά και το ανθρώπινο σώμα είναι σημαντικά. Συγκεκριμένα, το ανθρώπινο σώμα κατέχει έναν ιδιαίτερο σεβασμό και μία ιερότητα, αφού ο άνθρωπος, είναι εικόνα Θεού. Μάλιστα, η εν λόγω πεποίθηση τονίζεται και από τον Απ. Παύλο¹⁰⁸. Συγκεκριμένα, όταν ορισμένοι Κορίνθιοι μόλυναν το σώμα τους, μέσα από τον ανήθικο βίο τους, ο Απ. Παύλος τούς ελέγχει κατηγορηματικά¹⁰⁹, αφού ο Χριστός, μέσα από τα Πάθη και τον Σταυρικό θάνατό Του, λυτρώνει τον άνθρωπο από τον εχθρό της σωτηρίας του και συνεπώς τον ανακαινίζει ως προς την ψυχή και το σώμα, στην ολότητά του.

Στην προοπτική αυτή, η χριστιανική προσφορά και λατρεία προς τον αληθινό Θεό είναι αναίμακτη και έχει λογική. Δηλαδή, δεν είναι άλογος αλλά έχει λογική, αφού έχει σκοπό και λόγο ύπαρξης¹¹⁰. Ευλογεί τον άνθρωπο και ολόκληρη την κτίση, αφού αποτελεί πανανθρώπινη ευεργεσία¹¹¹. Μέσα από το μυστήριο της Θείας Λειτουργίας ο Θεός προσφέρει στον άνθρωπο τη ζωή του¹¹². Για παράδειγμα, ο ίδιος ο Ιησούς αυτοχαρακτηρίστηκε ως *Άρτος της ζωής και Άμπελος η αληθινή*¹¹³. Κατά συνέπεια, στον Μυστικό Δείπνο ο Κύριος προσφέρει το Σώμα και το αίμα Του, υπό τη μορφή άρτου και οίνου¹¹⁴. Κατ' αυτή την πράξη υποδεικνύει τη χρησιμοποίηση στη Θεία Λειτουργία των δύο βασικών ειδών τροφής του ανθρώπου, τον άρτο και τον οίνο¹¹⁵. Δηλαδή, οι τροφές των Ιουδαίων ήταν και αυτές προσφορές προς τον Θεό (βλαστοί της γης, ζώα, πτηνά κ.ά.), όμως δεν ήταν αποκλειστική τροφή του ανθρώπου, αλλά και των ζώων¹¹⁶. Με άλλους λόγους, ο άρτος και ο οίνος αποτελούν μόνο ανθρώπινη τροφή¹¹⁷. Γι' αυτό άλλωστε, στα ειλητάρια των Ορθόδοξων Χριστιανών ιερέων, οι ευχές αναφέρουν «*ἔτι προσφερόμέν σοι τὴν λογικὴν*

---

¹⁰⁷ Σημειώνεται, ότι οι θυσίες των Ιουδαίων προσφέρονταν προς δόξα του ενός Θεού, διέφεραν από τις ειδωλολατρικές τελετές, και επιβάλλονταν μέσα από τον μωσαϊκό νόμο. Με τη νέα διαθήκη όμως, την Κ.Δ., δεν χρειάζονται και καταργούνται, αφού ο Χριστός είναι ο ίδιος ο αμνός του Θεού και πρόβατον, ο οποίος μέσα από τη σταυρική θυσία Του λύτρωσε τον άνθρωπο, βλ. Ησ 6:3 και Ψλ 41:3. Ιερομ. Γρηγόριος, *Η Θεία Λειτουργία* (Άγιον Όρος: Δόμος, 2009), 95.

¹⁰⁸ «τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν Ἁγίου Πνεύματος ἐστίν», Α' Κορ. 6:19.

¹⁰⁹ «ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς», Α' Κορ. 6:20.

¹¹⁰ Μητροπολίτης Λεμεσού Αθανάσιος, «Θεία Λειτουργία υπέρ ὅλης της Οικουμένης», <https://www.omilies.net/omilies/5/5300%20THEIA%20LEITOURGIA%20YPER%20OLHS%20THS%20OIKOYMENHS%201%2010%2014.mp3> (Ημ. ανάκτησης: 01 Οκτ. 2014).

¹¹¹ Στο ίδιο.

¹¹² Ιερομ. Γρηγόριος, *Η Θεία Λειτουργία* (Άγιον Όρος: Δόμος, 2009), 88.

¹¹³ Στο ίδιο, 89.

¹¹⁴ Στο ίδιο, 89.

¹¹⁵ Στο ίδιο, 89.

¹¹⁶ Στο ίδιο, 89.

¹¹⁷ Στο ίδιο, 89.

ταύτην καὶ ἀναίμακτον λατρείαν»¹¹⁸. Δηλαδή, ο Θεός δεν χρειάζεται ούτε θυσίες ζώων¹¹⁹, αλλά και ούτε ανήθικες και οργιαστικές τελετουργίες¹²⁰, κατά τα πρότυπα της Π.Δ και των ειδωλολατρικών μυστηρίων.

Επιπρόσθετα, η σχέση του ανθρώπου σε σχέση με τον άλλον, δηλαδή τον πλησίον, τον συνάνθρωπό του, είναι πολύ σημαντική για τον Χριστιανισμό, αφού ο άλλος αποτελεί εικόνα του Θεού. Σαφέστερα, στα χριστιανικά μυστήρια ο άνθρωπος, δεν σώζεται ποτέ μόνος του. Δεν σώζεται δηλαδή, ως άτομο, ανεξάρτητο από τους συνανθρώπους του, όπως στα ειδωλολατρικά μυστήρια. Στα χριστιανικά μυστήρια ο άνθρωπος σώζεται ως πρόσωπο μέσα από την κοινότητα, ως λαός του Θεού¹²¹. Αξίζει να τονιστεί, ότι το εσχατολογικό μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ποτέ μόνον από έναν πιστό. Δηλαδή, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνον από τον λειτουργό ιερέα, χωρίς την παρουσία πιστών. Οπωσδήποτε, χρειάζεται και η παρουσία ακόμα ενός πιστού¹²². Αυτό συμβαίνει επειδή βασίζεται στους λόγους του Κυρίου¹²³.

Τονίζεται, ότι κατά την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, η ουσία του Θεού είναι απρόσιτη στον άνθρωπο. Πραγματική κοινωνία Θεού και ανθρώπου επιτυγχάνεται, μόνον με τη μετοχή του ανθρώπου στις άκτιστες θείες ενέργειες του Θεού¹²⁴. Μέσα, δηλαδή, από τα μυστήρια της Εκκλησίας, την αδιάλειπτη προσευχή και την πνευματική εργασία, μεταμορφώνονται τα πάθη στην καρδιά του ανθρώπου, καθιστώντας αυτόν μέτοχο των άκτιστων θείων ενεργειών και τον θεώνουν¹²⁵. Φυσικά, η Θεία δωρεά, η κορωνίδα των ορθόδοξων μυστηρίων, η οποία μεταμορφώνει ολόκληρο τον άνθρωπο και ταυτόχρονα τον μεταθέτει στη Θεία κατάσταση, είναι η κοινωνία του Σώματος και Αίματος του Χριστού, η Θεία Ευχαριστία¹²⁶. Καθίσταται, δηλαδή, «πρόγευση» μίας νέας εμπειρίας, μίας νέας βιωτής του «μέλλοντος αιώνας» από την παρούσα ζωή.

---

¹¹⁸ Γ. Φίλιας, «Θεία Ευχαριστία», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8 (Αθήνα: Στρατηγικές Εκδόσεις, 2013), 99.

¹¹⁹ Στο ίδιο, 28 - 29.

¹²⁰ Κ. Δ. Γεωργούλης, «Μυστήριον», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1966), 232.

¹²¹ Ι. Ζηζιούλας, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία 2003), 120.

¹²² Γ. Φίλιας, «Θεία Ευχαριστία», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 93.

¹²³ «οὗ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἕμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν», Μτ 18:20.

¹²⁴ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγοι ἐπτά* (Θεσσαλονίκη: Ιερὸν Ησυχαστήριον «Ευαγγελιστῆς Ἰωάννης ὁ Θεολόγος» Σουρωτῆ Θεσσαλονίκης, 2012), 10.

¹²⁵ Στο ίδιο, 10.

¹²⁶ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Λόγοι ἐπτά*, (Θεσσαλονίκη: Ιερὸν Ησυχαστήριον «Ευαγγελιστῆς Ἰωάννης ὁ Θεολόγος» Σουρωτῆ Θεσσαλονίκης, 2012), 189.

8.2 Μυστικός Δείπνος και Θεία Ευχαριστία

Μυστικός Δείπνος ονομάζεται το τελευταίο πασχάλιο επί γης δείπνο του Ιησού, ενώπιον των δώδεκα μαθητών Του¹²⁷. Η τέλεση του Δείπνου πραγματοποιήθηκε σε οικία, στην πόλη των Ιεροσολύμων, την προηγούμενη του θανάτου Του, δηλαδή το εσπέρας της (Μεγάλης) Πέμπτης¹²⁸. Αξίζει να σημειωθεί, ότι τέτοιου είδους «εορταστικά» δείπνα συνηθίζονταν σε εβραϊκούς κύκλους, αλλά και στον ελληνορωμαϊκό κόσμο¹²⁹. Για τον Κύριο και τους μαθητές Του όμως, ήταν το αποχαιρετιστήριο δείπνο διδασκάλου και μαθητών. Επρόκειτο, δηλαδή, να εκπληρωθούν τα μεγάλα γεγονότα, για τα οποία προετοιμαζόταν σε όλον τον βίο Του. Πρόκειται για το πάθος και τον σταυρικό θάνατό Του¹³⁰. Επιπρόσθετα, η αρχιτεκτονική του χώρου¹³¹, η όλη ατμόσφαιρα και ιερότητα του δείπνου¹³², προσδίδουν έναν ιερό, μοναδικό και μυστηριακό χαρακτήρα στο Μυστικό Δείπνο¹³³. Φυσικά, ως Θεός Αληθινός, επεδίωκε να ενισχύσει την πίστη των μαθητών Του, σε σχέση με τα γεγονότα που θα επακολουθούσαν και παράλληλα, να υπογραμμίσει την πρόγνωση Του για την οικειοθελή παράδοσή Του στον θάνατο¹³⁴.

Αναντίρρητα όμως, κορυφαίο γεγονός αυτού του Μυστικού Δείπνου, είναι η ίδρυση υπό του Κυρίου, του φρικτού μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας¹³⁵. Η ευχαριστία και ευλογία των υλικών στοιχείων, δηλαδή του άρτου και του ποτηρίου του οίνου, από τον Χριστό, καθώς και η ταύτισή τους με το σώμα και το αίμα Του¹³⁶, συνίστανται οι ιδρυτικές φράσεις του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας¹³⁷. Η μεταβολή, δηλαδή, του άρτου και του

---

¹²⁷ Σπυρ. Γ. Μακρής, «Μυστικός Δείπνος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1966), 238.

¹²⁸ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 68.

¹²⁹ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 124.

¹³⁰ Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*, Ερμηνεία Καινής Διαθήκης 2 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 437.

¹³¹ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 77.

¹³² Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*, Ερμηνεία Καινής Διαθήκης 2 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 441.

¹³³ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 64.

¹³⁴ Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*, Ερμηνεία Καινής Διαθήκης 2 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 439.

¹³⁵ Σπυρ. Γ. Μακρής, «Μυστικός Δείπνος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 9 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1966), 238.

¹³⁶ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 85.

¹³⁷ Μτ 26:26 – 29, Μκ. 14:22 – 25, Λκ 22:18 – 20. Βλ. επίσης Ι.Δ. Καραβιδόπουλος, *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*, Ερμηνεία Καινής Διαθήκης 2 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 439.

οίνου, σε Σώμα και Αίμα Χριστού, πραγματοποιείται ταυτόχρονα με την εκφώνηση των λόγων «τούτό ἐστιν τό Σῶμα μου» και «τούτό ἐστιν τό Αἷμά μου»¹³⁸. Με άλλους λόγους, η προσφορά του προεστώτος του δείπνου προς τους μαθητές Του, δεν είναι ένας απλός ἄρτος και οίνος, αλλά το ίδιο το Σώμα και το Αίμα Του¹³⁹. Κατά συνέπεια, ὅπως και οι μαθητές του Χριστού, κατ' αὐτόν τον τρόπο και οι μετέχοντες στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας κοινωνοῦν πραγματικά, ολόκληρο το Σώμα και το Αίμα του Κυρίου¹⁴⁰. Σημειωτέον είναι ὅτι ὅποιος κοινωνεῖ ἔστω και ἕνα ελάχιστο τεμάχιο ἄρτου, μεταλαμβάνει ολόκληρο το σώμα και το αἷμα του Χριστού. Ομοίως, ὅποιος κοινωνεῖ, ἔστω και μια ελάχιστη σταγόνα οίνου, μεταλαμβάνει ολόκληρο το αἷμα και το σώμα του Κυρίου¹⁴¹.

Αξίζει να σημειωθεί, ὅτι ο Μυστικός Δείπνος μπορεί να συγκροτήθηκε με αφορμή το πασχάλιο εβραϊκό δείπνο, ὅμως δεν ἦταν πασχάλιος¹⁴². Τα πλέον σημαντικά στοιχεία, που συνάγουν το συμπέρασμα ὅτι ο δείπνος δεν ἦταν πασχάλιος είναι: α) Ουδείς Ευαγγελιστής αναφέρει τη βρώση αμνού, σημαντικό στοιχείο του εβραϊκού δείπνου¹⁴³. β) Ουδείς Ευαγγελιστής μνημονεύει τη διήγηση που αφορά την απελευθέρωση των Εβραίων από την Αίγυπτο¹⁴⁴. γ) Ενώ ο ἄρτος του εβραϊκού πασχάλιου δείπνου ἦταν ἄζυμος, οι Ευαγγελιστές δεν αναφέρουν πουθενά το εἶδος του ἄρτου. Αντίθετα, στο *Κατά Ιωάννην* Ευαγγέλιο και στο θαύμα του χορτασμοῦ των πεντακισχιλίων (Ιω 1:15), αναφέρεται σαφέστερα η ευλογία του Κύριου σε κρίθινο ἄρτο, ο οποίος μεταφράζεται σε ἔνζυμο ἄρτο¹⁴⁵. δ) Κατά τις συνήθειες του πασχάλιου εβραϊκού δείπνου, τα ποτήρια των συνδαιτυμόνων ἦταν τέσσερα. Αντίθετα, κατά τον Μυστικό Δείπνο ἦταν ἕνα (Ματθαίος - Μάρκος) ἢ δύο (Παῦλος – Λουκάς)¹⁴⁶.

Ακόμα είναι πολύ σημαντικό ὅτι ο Κύριος ευλογεῖ το ποτήριο και το χαρακτηρίζει ὡς το ποτήριο της Κ.Δ., «τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον» (Μτ 26:28, Μκ. 14:24)¹⁴⁷. Δηλαδή, συνδέει και παράλληλα ταυτίζει το επερχόμενο Πάθος και τη Σταυρική Θυσία Του, με το

---

¹³⁸ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 88.

¹³⁹ Στο ίδιο, 88.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, 88.

¹⁴¹ Ιω. Ν. Καρμίρης, «Ευχαριστία, Θεία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Επιμ. ἐκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 5 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1964), 1124.

¹⁴² Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 12.

¹⁴³ Στο ίδιο, 12.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, 12.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, 12.

¹⁴⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 13.

¹⁴⁷ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 90.

μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας¹⁴⁸. Μέσω αυτής της προσφοράς, δηλαδή του Σώματος και Αίματός Του, ποιεί όλους όσους κοινωνούν, μέτοχους του Πάθους και της Σταυρικής Θυσίας Του¹⁴⁹. Δηλαδή, η ιδιαίτερη σημασία του περιεχόμενου του ποτηρίου, ταυτίζεται με το Αίμα του Πάθους, ενώ παράλληλα συνδέεται και με την άφεση των αμαρτιών¹⁵⁰. Κατά συνέπεια η Θυσία του Χριστού έχει εξιλαστήριο και σωτηριολογικό χαρακτήρα¹⁵¹. Οδεύει, δηλαδή, οικειοθελώς προς τα Πάθη και τον Σταυρό, υπέρ του κόσμου, για να λυτρώσει τον κόσμο «εις ἄφεσιν ἁμαρτιῶν» (Μτ 26:28), αλλά και για την «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς» (Ιω 6:51), για να ζήσει ο κόσμος¹⁵². Συνεπώς, η προσφορά του Σώματος και του Αίματος του Κυρίου, αποτελεί προσφορά αφέσεως και λυτρώσεως των αμαρτιών των ανθρώπων¹⁵³. Επομένως, οι μετέχοντες στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας και κοινωνοί του Σώματος και του Αίματος του Κυρίου, ενώνονται και καθίστανται «σύσσωμοι» Χριστού, με αποτέλεσμα να λαμβάνουν άφεση αμαρτιών, ενώ παράλληλα καθίστανται κληρονόμοι της αθανάτου και αιωνίου ζωής του Κυρίου¹⁵⁴. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι μετέχοντες στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας μαρτυρούν την -κατά πλήρη κυριολεξία- επανάληψη των φρικτών γεγονότων του Γολγοθά¹⁵⁵. Παράλληλα, καθίστανται πραγματικοί κοινωνοί της Ανάστασης του Κυρίου και ταυτόχρονα προγεύονται την αιώνια ζωή¹⁵⁶. Με άλλους λόγους, όσοι μετέχουν στην εσχατολογική τράπεζα και κοινωνούν το Σώμα και Αίμα του Χριστού, «μυστηριακά» συμμετέχουν στο σώμα του Κυρίου, την Εκκλησία¹⁵⁷. Γι' αυτό, άλλωστε, κατά την τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, οι χριστιανοί αισθάνονται ότι αποτελούν την Εκκλησία¹⁵⁸. Κατά συνέπεια, μετέχουν του σωτηριώδους γεγονότος της Θείας Οικονομίας, η οποία ολοκληρώνεται με την έλευση της Βασιλείας του Θεού¹⁵⁹.

---

¹⁴⁸ Στο ίδιο, 91.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, 92.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, 92.

¹⁵¹ Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*, Ερμηνεία Καινής Διαθήκης 2 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011), 442.

¹⁵² Στο ίδιο, 442.

¹⁵³ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 93.

¹⁵⁴ Ιω. Ν. Καρμίρης, «Ευχαριστία, Θεία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 5 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1964), 1120.

¹⁵⁵ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 91.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, 93.

¹⁵⁷ Γ. Φίλιας, «Θεία Ευχαριστία», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 89.

¹⁵⁸ Ιω. Ν. Καρμίρης, «Εκκλησία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 5 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1964), 466.

¹⁵⁹ Γ. Φίλιας, «Θεία Ευχαριστία», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 89.

Επιπρόσθετα, οι λόγοι του Ιησού, ως προς την επανάληψη του μυστηρίου «τοῦτο ποιείτε εἰς τὴν ἑμὴν ἀνάμνησιν» (Λκ 22:19), λαμβάνει διαχρονική σημασία¹⁶⁰. Δηλώνει ακριβώς την πίστη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ότι η πράξη της ευχαριστίας και της κλάσεως του ἄρτου, συνιστούν τη διαθήκη του Κυρίου¹⁶¹. Μάλιστα, η κλάση του ἄρτου, θα αποτελέσει το κεντρικό σημείο σε όλες τις μετά τον Μυστικό Δείπνο συνάξεις των Χριστιανών¹⁶². Κατ' επέκταση, η επαναλαμβανόμενη τέλεση του Μυστηρίου, βεβαιώνει την αληθή και ζώσα παρουσία Του σε κάθε μυστήριο¹⁶³. Αξίζει να σημειωθεί, ότι κάθε πραγματοποιηθέν μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, δεν θεωρείται απλά ως ένα γεγονός με παρελθοντική σημασία αλλά, αντίθετα, κατέχει μία διαχρονική ενότητα του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος¹⁶⁴. Τονίζεται, ότι η τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, ήταν αποκλειστικό προνόμιο του Κυρίου, κατά την επί γης παρουσία Του μέχρι και την Ανάληψή Του στους ουραμούς, αφού ήταν ο μόνος κάτοχος του Αγίου Πνεύματος¹⁶⁵.

Κατόπιν, κατά την Πεντηκοστή και την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος επί των Αποστόλων, οι τελευταίοι, ως οι πλέον γνήσιοι φορείς και μάρτυρες της παραδόσεως του Κυρίου, τελούν πρώτοι το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας¹⁶⁶. Μαρτυρούν, δηλαδή, όχι απλά αυτό το οποίο διδάχθηκαν, αλλά αυτό που εβίωσαν¹⁶⁷. Κατά συνέπεια, δημιουργούν μία παράδοση, την αποστολική παράδοση περί της Θείας Ευχαριστίας, η οποία έχει ως προέλευσή της τον ίδιο τον Χριστό¹⁶⁸. Οπωσδήποτε, η σημασία αυτής της προέλευσης έπρεπε να διαφυλαχτεί τόσο από τους Εβραίους, οι οποίοι θεωρούσαν τον Χριστιανισμό ως παραλλαγή της εβραϊκής θρησκείας, όσο και από τις αιρέσεις, οι οποίες αντιδιαστέλλονταν την αλήθεια και οδηγούσαν στην απώλεια¹⁶⁹. Κατά συνέπεια, η λειτουργική παράδοση συνδέεται άμεσα τόσο με την ουσία της Εκκλησίας, όσο και με τον βίο του πιστού εντός της, καθώς η Εκκλησία αποτελεί το πλαίσιο, εντός του οποίου ο πιστός ταυτοποιεί την ύπαρξή του, ως Σώμα της.¹⁷⁰

---

¹⁶⁰ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 96.

¹⁶¹ Στο ίδιο, 96.

¹⁶² Στο ίδιο, 118.

¹⁶³ Στο ίδιο, 96.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, 97.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, 119.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, 122.

¹⁶⁷ Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 69.

¹⁶⁸ Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 70.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, 70 -71.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, 71.

9 Αποστολικοί Πατέρες και Θεία Ευχαριστία

9.1 Πατέρες και Ποιμένες της Εκκλησίας

Είναι γεγονός, ότι κατά την αποστολική περίοδο, οι Απόστολοι, υπήρξαν οι αυθεντικοί κήρυκες του Ευαγγελίου¹⁷¹. Μαρτυρούσαν την Ανάσταση του Κυρίου και παράλληλα το όλο λυτρωτικό έργο του, με σκοπό τη συμμετοχή των ανθρώπων στη νέα πραγματικότητα της βασιλείας του Θεού¹⁷². Παράλληλα, ιδρύεται και αναπτύσσεται με την επίθεση των χειρών των Αποστόλων, η ιδιαίτερη τάξη των Προφητών¹⁷³. Οι Χριστιανοί Προφήτες χαρακτηρίζονται ως οι δοκιμότεροι των μαθητών και καθίστανται χαρισματούχοι με άμεση επιλογή του Αγίου Πνεύματος¹⁷⁴. Οι ίδιοι είναι οι κύριοι συνεργάτες των Αποστόλων, οι οποίοι αναλαμβάνουν αποστολικό έργο (τελούν τη Θεία Ευχαριστία, μεταδίδουν το Άγιο Πνεύμα και χειροτονούν πρεσβυτέρους, κλπ.)¹⁷⁵.

Με την αποχώρηση των Αποστόλων από τον ρου της ιστορίας (σχεδόν όλοι τους θανατώθηκαν με μαρτυρικό τρόπο), το έργο τους αναλαμβάνουν οι μαθητές τους. Κατά συνέπεια, το «καλό μήνυμα», μέχρι το τέλος του πρώτου αιώνα μ.Χ., είχε διαδοθεί σε μεγάλο αριθμό ρωμαϊκών επαρχιών¹⁷⁶. Παράλληλα, δημιουργούνται χριστιανικές κοινότητες σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας, οι οποίες ζούσαν, ως επί το πλείστον, σε απομόνωση από τον έξω κόσμο¹⁷⁷. Ο αριθμός των Χριστιανών αυτής της περιόδου μπορεί να είναι μικρός (0,01% της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας)¹⁷⁸, συνεχίζει όμως να αυξάνεται με γοργούς ρυθμούς. Χαρακτηρίζεται μάλιστα από έντονο δυναμισμό, ο οποίος με πρωτοφανή ζήλο φλεγόταν για τη διάδοση του Ευαγγελίου¹⁷⁹.

Οπωσδήποτε, κέντρο του πνευματικού βίου των χριστιανικών κοινοτήτων καθίσταται η «κλάσις του άρτου», η Θεία Ευχαριστία¹⁸⁰. Συγκεκριμένα, οι Χριστιανοί των πρώτων αιώνων, αντιλαμβάνονται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας (Θ..Ε. στο εξής), ως

---

¹⁷¹ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'* (Αθήνα: Διήγηση, 2002), 33.

¹⁷² Στο ίδιο, 33.

¹⁷³ Στο ίδιο, 179.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, 179.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, 64.

¹⁷⁶ Κ. Θ. Ζάβρας, *Ιστορία της εποχής της Καινής Διαθήκης* (Αθήνα: Έννοια, 2008), 200.

¹⁷⁷ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 163.

¹⁷⁸ Κ. Θ. Ζάβρας, *Ιστορία της εποχής της Καινής Διαθήκης* (Αθήνα: Έννοια, 2008), 200.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, 200.

¹⁸⁰ Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'* (Αθήνα: Διήγηση, 2002), 57.

το κέντρο τελέσεως πάντων των ιερών τελετών¹⁸¹. Δηλαδή, μέσα από το μυστήριο της Θ.Ε. συνδεόταν ο θρησκευτικός βίος των πιστών και, συνάμα, βιωνόταν η ένωση τους με τον Χριστό, την κεφαλή της Εκκλησίας¹⁸².

Κατά συνέπεια, όλη αυτή η βιωματική μυστηριακή εμπειρία, η παρακαταθήκη της πίστεως, έπρεπε να έχει συνέχεια και να διαφυλαχτεί ανόθευτη από πάσης διασπαστικής δυνάμεως¹⁸³, όπως ακριβώς παραδόθηκε από τον Κύριο στους συνεχιστές του έργου Του, τους Αποστόλους. Αξίζει να σημειωθεί, ότι μόνον η προφορική παράδοση της Εκκλησίας δεν αρκούσε για την κατοχύρωση και την γνησιότητα όλων των χριστιανικών αληθειών¹⁸⁴. Επιπλέον, τα Ευαγγέλια δεν ήσαν ευρείας κυκλοφορίας, αλλά και ούτε ως επί το πλείστον διαθέσιμα, ενώ παράλληλα υπήρχε και ο κίνδυνος παρερμηνείας τους από τις διάφορες αιρετικές ομάδες¹⁸⁵.

Φραγμό στις παραχαράξεις της πίστεως και συγχρόνως σταθεροποίηση στις θέσεις της Εκκλησίας επέδειξαν κατά την εποχή εκείνη οι πνευματικοί ποιμένες της¹⁸⁶. Αυτοί καθίστανται οι θεματοφύλακες της αποστολικής παραδόσεως, ως άμεσοι συνεχιστές της αποστολικής διδαχής και παράλληλα μεταλαμπαδευτές της ιεράς αποστολικής παρακαταθήκης¹⁸⁷. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η μεταποστολική περίοδος είναι μία περίοδος επιδείνωσης των διωγμών των Χριστιανών από τη ρωμαϊκή εξουσία και ταυτόχρονα, μεταβατική περίοδος αναπτύξεως των θεσμών της διοίκησης και συγκρότησης του εσωτερικού βίου της Εκκλησίας¹⁸⁸. Είναι ακριβώς η μεταβατική περίοδος, κατά την οποία αρχίζουν να εκλείπουν και οι περιοδεύοντες χαρισματούχοι προφήτες. Τότε τα ηνία της Εκκλησίας αναλαμβάνουν σταδιακά, οι Επίσκοποι της. Κατά συνέπεια, οι εκκλησιαστικοί ταγοί, οι Θεοφόροι Επίσκοποι και ταυτόχρονα ορισμένοι ηρωικοί ηγέτες της Εκκλησίας, οι -επώνυμοι ή ανώνυμοι- «Αποστολικοί Πατέρες»¹⁸⁹, χρειάστηκε λόγω συνθηκών, να

¹⁸¹ Ν. Σ. Μιλόσεβιτς, *Η Θεία Ευχαριστία ως Κέντρο της Θείας Λατρείας* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Ποιμαντικής Θεολογίας ΑΠΘ, 1995), 21.

¹⁸² Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'* (Αθήνα: Διήγησι, 2002), 57.

¹⁸³ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 349. Ι. Ζηζιούλας, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 2.

¹⁸⁴ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 349.

¹⁸⁵ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων* τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 163.

¹⁸⁶ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 349.

¹⁸⁷ Κ. Γ. Μπόνης, «Εισαγωγικά», PG 1, ρηθ.

¹⁸⁸ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 41.

¹⁸⁹ Αξίζει να σημειωθεί, ότι το όνομα «Αποστολικοί Πατέρες», χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη Δύση, από τον Ittig το 1699. Αφορμή για το όνομα «Αποστολικοί Πατέρες» ήταν τα έκδοθέντα έργα των Κλήμης Ρώμης, Ιγνατίου Αντιοχείας και Πολυκάρπου Σμύρνης, από τον ίδιο τον Ittig. Οι προαναφερόμενοι Πατέρες

διαποιμάνουν και να προστατεύσουν τον λαό του Θεού. Σχεδόν όλοι τους χρειάστηκε να προσφέρουν τον εαυτό τους θυσία, για χάρη του ονόματός του Χριστού¹⁹⁰.

Τα κείμενα των Αποστολικών Πατέρων, ως τα αποκλειστικά μέσα επικοινωνίας μεταξύ των πνευματικών Ποιμένων με τις πλέον απομακρυσμένες Εκκλησίες, γράφτηκαν με σκοπό να παραινέσουν και να ορθοτομήσουν σε διάφορα προβλήματα τους πιστούς. Ταυτόχρονα, συνέβαλαν στην επίλυση διαφόρων άλλων προβλημάτων της νεοφώτιστης Εκκλησίας¹⁹¹. Επιπρόσθετα, κατέχουν όλα τα θεολογικά στοιχεία, τα οποία καθίστανται απαραίτητα για την κατοχύρωση της χριστιανικής πίστης σε σχέση με τον παντοδύναμο Θεό, τον Θεάνθρωπο και σωτήρα του κόσμου Χριστό, τις κακοδοξίες των αιρέσεων, την ενότητα της Εκκλησίας, την ηθική αγωγή, την κρίση, την ανάσταση και, φυσικά, τα μυστήρια¹⁹².

Ακόμα, μέσα από τα έργα τους, οι Αποστολικοί Πατέρες (Α.Π. στο εξής), έδωσαν λύσεις σε αρκετά οξεία ζητήματα, τα οποία απασχόλησαν στη συνέχεια την Εκκλησία, αφού ουσιαστικά υπήρξαν καθοδηγητικοί προπομποί της¹⁹³. Ακριβώς, δηλαδή, μέσα από τις θεολογικές αντιλήψεις τους, ανέδειξαν το εκκλησιολογικό και θεολογικό εκείνο πρόπλασμα, το οποίο συνέβαλε στους μετέπειτα αγώνες της Εκκλησίας για τη διατύπωση του ορθόδοξου δόγματος¹⁹⁴. Επιπλέον, ως μαθητές, διάδοχοι και συνεχιστές του έργου των Αποστόλων, παρέχουν εγγύηση, σε σχέση με τον τρόπο προσέγγισης και αντίληψης των βιβλίων της Π.Δ. και Κ.Δ¹⁹⁵, με αποτέλεσμα να διασώζουν το εκκλησιαστικό και τελετουργικό ήθος. Ακόμα, κάτι πολύ σημαντικό, λόγω παλαιότητας και κύρους των

ήταν μαθητές των Αποστόλων, άρα «αποστολικοί», ενώ παράλληλα κατείχαν και τα γνωρίσματα του Πατέρα, άρα «Πατέρες», βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 350. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος *Πατέρες* αφορά κυρίως τους Επισκόπους, οι οποίοι αναγεννούν πνευματικά τους πιστούς. Όμως αφορά και τους χριστιανούς ηγέτες της μεταποστολικής εποχής, οι οποίοι διακρίθηκαν για τη μεγάλη δραστηριότητά τους, την αγιότητα του βίου τους, την ορθόδοξη διδασκαλία τους και την υψηλή ποιτική συγγραφική παραγωγή τους. Βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 42. Αξίζει να σημειωθεί, ότι κατά τον Νικόλαο Νικολαΐδη, ο όρος *Αποστολικοί Πατέρες*, αν και επικράτησε σήμερα, δεν ακριβολογεί, διότι περιλαμβάνει εκτός από επώνυμους και εγνωσμένου κύρους εκκλησιαστικούς Πατέρες και έργα ανώνυμων εκκλησιαστικών συγγραφέων. Κατά συνέπεια, στους «Αποστολικούς Πατέρες», περιλαμβάνονται οι τρεις προαναφερθέντες καθώς και ο Παπίας Επίσκοπος Ιεραπόλεως, το βιβλίο «Διδαχή των Αποστόλων», η «Επιστολή Βαρνάβα» και ο «Ποιμήν» του Ερμά. Βλ. Ν. Νικολαΐδης, «Αποστολικοί Πατέρες», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 185.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, 185.

¹⁹¹ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 350.

¹⁹² Στο ίδιο, 351.

¹⁹³ Ν. Νικολαΐδης, «Αποστολικοί Πατέρες», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 185.

¹⁹⁴ Ν. Νικολαΐδης, «Αποστολικοί Πατέρες», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 185.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, 185 - 186.

συντακτών τους, τα κείμενα των Α.Π., αποτελούν ανεκτίμητη πηγή γνώσεως για την πίστη και τη λειτουργική εμπειρία της αρχαίας Εκκλησίας¹⁹⁶.

Ιδιαίτερα σημαντική, θεωρείται κατά τους Α. Π., η μετοχή στο ευχαριστιακό σώμα και αίμα του Κυρίου, αφού ορίζεται ως ζωτικής σημασίας για την ύπαρξη του ανθρώπου¹⁹⁷. Δηλαδή, η πνευματική ύπαρξη του «έν Χριστώ» αναγεννημένου ανθρώπου, έχει ανάγκη τη μετοχή στο ευχαριστιακό σώμα του Κυρίου για να ζήσει αληθινά, πνευματικά¹⁹⁸. Κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο, θα μπορούσε να παρομοιαστεί με την τροφή και το ποτό, τα οποία είναι απολύτως αναγκαία για τη φυσική συνέχιση της βιολογικής ζωής του ανθρώπου¹⁹⁹. Επομένως, με τη μετοχή του πιστού στο μυστήριο της Θ.Ε., ο Χριστός εισέρχεται στην καρδιά του ανθρώπου και τον καθιστά μέτοχο χαράς, πίστης, γνώσης και αθανασίας²⁰⁰. Δηλαδή, όπως ακριβώς περιγράφεται στο τροπάριο της Ζ΄ Ωδής του Κανόνος της Αναστάσεως²⁰¹. Τέλος, σημαντικές μαρτυρίες (πηγές πληροφοριών), οι οποίες αφορούν το Μυστήριο και τη θεολογία της Θ.Ε., κατά τη χρονική περίοδο, τέλος του πρώτου μ.Χ. – αρχές του δευτέρου μ.Χ. αιώνα, προέρχονται από την «Α΄ επιστολή προς Κορινθίους» του Κλήμη Ρώμης, το βιβλίο «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων» και από τις επιστολές του αγίου Ιγνατίου Αντιοχείας.

9.2 Η Α΄ επιστολή του Κλήμεντος Ρώμης προς Κορινθίους

Ο επίσκοπος Ρώμης Κλήμης είναι ο πρώτος επώνυμος εκκλησιαστικός συγγραφέας, για τον οποίο όμως δεν υπάρχουν αρκετά βιογραφικά στοιχεία²⁰². Κατά τον Ειρηναίο είναι ο τρίτος σε σειρά διαδοχής, επίσκοπος Ρώμης μετά τους Λίνο και Ανέγκλητο²⁰³. Ανήλθε στον επισκοπικό θρόνο της Ρώμης, γύρω στο 92 μ.Χ μέχρι και το 101μ.Χ.²⁰⁴. Η Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 23 Νοεμβρίου²⁰⁵.

---

¹⁹⁶ Στο ίδιο, 186.

¹⁹⁷ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 200.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, 200.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, 200.

²⁰⁰ Στο ίδιο, 200.

²⁰¹ «Θανάτου εορτάζομεν νέκρωσιν, Ἰάδου την καθαίρεσιν ἄλλης βιοτῆς τῆς αἰωνίου ἀπαρχῆν. Καὶ σκιρτῶντες ὑμνοῦμεν τὸν αἴτιον», *τροπάριο της Ζ΄ Ωδής του Κανόνος της Αναστάσεως*.

²⁰² Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α΄, *Εισαγωγή, Β΄ και Γ΄ αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 160.

²⁰³ Δ. Σ. Μπαλάνος, «Α΄ Εισαγωγικά», *Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων*, τ. 1 (Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1955), 4.

²⁰⁴ Στο ίδιο, 4.

²⁰⁵ L. Schopp, *The Fathers of the Church: The Apostolic Fathers*, μετάφρ. Francis X. Glimm, Joseph M – F. Marique και Gerald G. Walsh (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2008), 3.

Η παράδοση της Εκκλησίας από τον 2^ο αιώνα αποδίδει την «Επιστολή προς Κορινθίους» στον Κλήμη²⁰⁶. Η εν λόγω Επιστολή υπολογίζεται ότι συντάχθηκε μεταξύ των ετών 95 και 98 μ.Χ.²⁰⁷. Επιπλέον, ως προς τη γνησιότητά της συνηγορούν εσωτερικές μαρτυρίες, οι οποίες αφορούν κυρίως τα μαρτύρια των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, τους διαδόχους των Αποστόλων, τις διαμάχες της Εκκλησίας της Κορίνθου, καθώς και αναφορά από την Επιστολή του Πολυκάρπου Σμύρνης «Προς Φιλιππησίους»²⁰⁸. Φυσικά, μέσα από το κείμενο της Επιστολής ο αναγνώστης συνάγει το συμπέρασμα, ότι ο Κλήμης ήταν ισχυρή φυσιογνωμία με ελληνική μόρφωση, άριστος γνώστης της Π.Δ. (χωρίς όμως να είναι τηρητής του τυπικού της), αρκετά ικανός για να επιβάλει τις απόψεις του, αλλά και φορέας της αποστολικής παραδόσεως²⁰⁹. Σκοπός και αφορμή σύνταξης της Επιστολής ήταν το πολύ σοβαρό πρόβλημα που δημιουργήθηκε στην Εκκλησία της Κορίνθου, με την απομάκρυνση ορισμένων πρεσβυτέρων από το ιερατικό λειτούργημα, χωρίς κάποια συγκεκριμένη κατηγορία²¹⁰. Πρωτοστάτες της έριδος φαίνεται να ήταν ορισμένοι οργισμένοι νέοι, οι οποίοι είχαν κουραστεί να ποιμούνται από τους ίδιους πρεσβυτέρους και είτε επιζητούσαν μερίδιο στην εξουσία, είτε αντιδρούσαν στον νεοκαθιερωμένο θεσμό του Επισκόπου²¹¹.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι η Επιστολή του επισκόπου Ρώμης αποτελείται από 65 κεφάλαια²¹². Αναφορές περί του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας και της θεολογικής σκέψης του Κλήμη είναι διάσπαρτες σε ολόκληρο το κείμενο.

Στη συνέχεια παραθέτουμε τις πλέον σημαντικές:

α. «Μύριαι μυριάδες παρειστήκεισαν αὐτῷ, καὶ χίλια χιλιάδες ἐλειτούργουν αὐτῷ, καὶ ἐκέκραγον Ἅγιος ἅγιος ἅγιος κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ κτίσις τῆς δόξης αὐτοῦ. καὶ ἡμεῖς οὖν, ἐν ὁμοσίᾳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναχθέντες τῇ συνειδήσει, ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος βοήσωμεν πρὸς αὐτὸν ἐκτενῶς, εἰς τὸ μετόχους ἡμᾶς γενέσθαι τῶν μεγάλων καὶ ἐνδόξων ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ»²¹³. Η μνεία περί της Θείας Ευχαριστίας, του Επισκόπου Ρώμης, αφορά τη φράση «ἐν ὁμοσίᾳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναχθέντες», η οποία αφορά

²⁰⁶ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Μεγάλοι Σταθμοί της Θεολογίας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2018), 63.

²⁰⁷ Ν. Νικολαΐδης, «Κλήμης Ρώμης», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 84.

²⁰⁸ Στο ίδιο, 84.

²⁰⁹ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Μεγάλοι Σταθμοί της Θεολογίας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2018), 63.

²¹⁰ Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 121.

²¹¹ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 48.

²¹² Δ. Σ. Μπαλάνος, «Α' Εισαγωγικά», *ΒΕΠΕΣ* 1, 3.

²¹³ Κλήμης Ρώμης, «Προς Κορινθίους Α'», *ΒΕΠΕΣ* 1, 26.

ευχαριστιακή ορολογία της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας²¹⁴. Συγκεκριμένα, οι προτάσεις «Μύριαι μυριάδες παρειστήκεισαν αὐτῷ, καὶ χίλια χιλιάδες ἐλειτούργουν αὐτῷ, καὶ ἐκέκραγον Ἅγιος ἅγιος ἅγιος κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ κτίσις τῆς δόξης αὐτοῦ» ονομάζονται Επινίκιος Ὑμνος²¹⁵. Ο τελευταίος ισχύει μέχρι και σήμερα, καθώς ψάλλεται κατά την τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας. Η μόνη διαφορά κατά την περίοδο της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας σε σχέση με σήμερα αφορά τη συμμετοχή ολόκληρου του εκκλησιάσματος, όλων μαζί των πιστών²¹⁶. Αντίθετα, κατά την σύγχρονη εποχή, η ψαλμωδία του Επινίκιου Ὑμνου πραγματοποιείται μόνον από τους χορούς των ιεροψαλτών. Επιπλέον, η εν λόγω ψαλμωδία καθιστά «μετόχους ἡμᾶς γενέσθαι τῶν μεγάλων καὶ ἐνδόξων ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ». Ὅτι, δηλαδή, οι Χριστιανοί καθίστανται ιδιαίτερα προνομιούχοι, σε σχέση με τους μη Χριστιανούς, αφού δύναται να ψάλλουν τον ίδιο ακριβώς ὕμνο με τους αγγέλους και συνεπώς, υμνούν τον Θεό με αγγελικό τρόπο²¹⁷.

β. «Προδήλων οὖν ἡμῖν ὄντων τούτων, καὶ ἐγκεκυφότες εἰς τὰ βάθη τῆς θείας γνώσεως, πάντα τάξει ποιεῖν ὀφείλομεν ὅσα ὁ δεσπότης ἐπιτελεῖν ἐκέλευσεν κατὰ καιροὺς τεταγμένους τὰς τε προσφορὰς καὶ λειτουργίας ἐπιτελεῖσθαι, καὶ οὐκ εἰκῆ ἢ ἀτάκτως ἐκέλευσεν γίνεσθαι, ἀλλ' ὀρισμένοις καιροῖς καὶ ὥραις. ποῦ τε καὶ διὰ τίνων ἐπιτελεῖσθαι θέλει, αὐτὸς ὥρισεν τῇ ὑπερτάτῳ αὐτοῦ βουλήσει, ἵν' ὀσίως πάντα γινόμενα ἐν εὐδοκίῃ εὐπρόσδεκτα εἶη τῷ θελήματι αὐτοῦ. Οἱ οὖν τοῖς προστεταγμένοις καιροῖς ποιοῦντες τὰς προσφορὰς αὐτῶν εὐπρόσδεκτοὶ τε καὶ μακάριοι τοῖς γὰρ ἀρχιερεῖ ἴδιαι λειτουργίαι δεδομένοι εἰσίν, καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἴδιος ὁ τόπος προστέτακται, καὶ Λευίταις ἴδιαι διακονίαι ἐπίκεινται ὁ λαϊκὸς ἄνθρωπος τοῖς λαϊκοῖς προστάγμασιν δέδεται»²¹⁸. Η σημαντική μαρτυρία του Κλήμη, περί του μυστηρίου της Θ.Ε., αφορά την επισήμανση και εντολή, ότι οι προσφορές και οι λειτουργίες προς τον Δεσπότη Χριστό πρέπει να επιτελούνται με απόλυτη τάξη, σε ορισμένους καιρούς και ώρες²¹⁹. Η έννοια της τάξης έχει αντίκτυπο τόσο στην πνευματική ζωή των πιστών, όσο και στην ειρήνη της Εκκλησίας. Επιπλέον, η τέλεση της Θ.Ε., από εκείνους που πρέπει και στον κατάλληλο τόπο, τότε και μόνο τότε καθιστά ευπρόσδεκτη τη θυσία προς το Θεό²²⁰. Η υπακοή, δηλαδή, και η ταπείνωση είναι στοιχεία, είναι γνωρίσματα και χαρακτηριστικά της ειρήνης. Για παράδειγμα, ο Χριστός,

²¹⁴ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 122.

²¹⁵ Στο ίδιο, 122.

²¹⁶ Στο ίδιο, 122.

²¹⁷ Στο ίδιο, 122.

²¹⁸ Κλήμης Ρώμης, «Προς Κορινθίους Α'», *ΒΕΠΕΣ* 1, 29.

²¹⁹ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 123.

²²⁰ Στο ίδιο, 123.

πραγματοποίησε μέσα σε απόλυτη υπακοή και ταπείνωση το θέλημα του Θεού Πατέρα, «καὶ σχήματι εὔρεθεις ὡς ἄνθρωπος ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ» (Φιλ 2:8) προσφέροντας τη ζωή του ως λύτρο «καὶ γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἤλθε διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι, καὶ δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν» (Μκ 10:45), για όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους. Ανεξαρτήτως, δηλαδή, φύλου, θρησκείας, κοινωνικής θέσης, δίκαιους ἢ ἀδίκους. Κατὰ συνέπεια, με αὐτὸν ακριβῶς τον τρόπο, ἡ ἀνόθευτη ἀγάπη, ἡ περισσὴ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ για τον κόσμο²²¹, κατέστησε τη θυσία του Ἰησοῦ, του Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ευπρόσδεκτη προς τον Θεὸ Πατέρα, με ἀποτέλεσμα, «ἵνα διὰ τοῦ θανάτου καταργήσῃ τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου, τοῦτ' ἔστι τὸν διάβολον» (Εβρ 2:14). Με ἄλλους λόγους, ἡ τέλεια ἐπὶ γῆς ζωὴ του Χριστοῦ ολοκληρώνεται, μέσα ἀπὸ την τέλεια σταυρική θυσία. Το ζωοποιό αἷμα του «βασιλεὺς τῆς δόξης» καθίσταται ἡ αἰτία να καταργηθεῖ ὁ Θάνατος καὶ το κράτος του Θανάτου, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ «βασιλέας» (του Κράτους), ὁ διάβολος. Ἀμέσως, ἡ νέα διαθήκη, ἡ Κ.Δ αντικαθιστᾶ την Π.Δ. καὶ «τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα» (Β' Κορ5:17).

Κατὰ παρόμοιο ακριβῶς τρόπο, για να εἶναι ευάρεστη προς το Θεὸ ἡ προσφορά της θυσίας (της Θ.Ε.), τόσο ἀπὸ τους λειτουργοὺς ὅσο καὶ ἀπὸ τους λαϊκοὺς, πρέπει να διακατέχεται ἀπὸ πνεύμα ταπείνωσης καὶ ἀγάπης. Ἡ ταπείνωση καὶ ἡ ἀγάπη εἶναι καρποὶ της Ειρήνης καὶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ Χριστιανοῦ²²². Κατὰ συνέπεια, ἡ διασάλευση της τάξης στην Ἐκκλησία συνεπιφέρει καὶ διασάλευση της Θ.Ε.²²³, με ἀποτέλεσμα να ἐπιφέρει σοβαρὲς επιπτώσεις στην πνευματικὴ ζωὴ της Ἐκκλησίας της Κορίνθου.

γ. «Καὶ οἱ ἀπόστολοι ἡμῶν ἔγνωσαν διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὅτι ἔρις ἔσται ἐπὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς. διὰ ταύτην οὖν τὴν αἰτίαν πρόγνωνσιν εἰληφότες τελείαν κατέστησαν τοὺς προειρημένους, καὶ μεταξύ ἐπιμονὴν ἔδωκαν ὅπως ἐὰν κοιμηθῶσιν, διαδέξωνται ἕτεροι δεδοκιμασμένοι ἄνδρες τὴν λειτουργίαν αὐτῶν. τοὺς οὖν κατασταθέντας ὑπ' ἐκείνων ἢ μεταξύ ὑφ' ἐτέρων ἐλλογίμων ἀνδρῶν συνευδοκησάσης τῆς ἐκκλησίας πάσης, καὶ λειτουργήσαντας ἀμέμπτως τῷ ποιμνίῳ τοῦ Χριστοῦ μετὰ

²²¹ Αξίζει να σημειωθεί, ὅτι αὐτὴν την ἀγάπη τοῦ Θεοῦ για τον κόσμο, δεν μπορούσε καν να τη συλλάβει ἡ λογικὴ σκέψη του Ἐθνικοῦ Κόσμου (π.χ. του Κέλσου) καὶ τη θεωρούσε γελοῖότητα, βλ. W.H.C. Friend, «Early Christianity and Society: A Jewish Legacy in the Pre – Constantinian Era», *Harvard Theological Review* 76, τεύχ. 1 (Ἰαν. 1983): 53.

²²² Ἱερομ. Γρηγόριος, *Ἡ Θεία Λειτουργία* (Ἁγιον Ὄρος: Δόμος, 2009), 258.

²²³ Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργικὴ «Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αἰώνα)»*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 124.

ταπεινοφροσύνης, ήσυχως και άβαναύσως, μεμαρτυρημένους τε πολλοῖς χρόνοις ὑπὸ πάντων, τούτους οὐ δικαίως νομίζομεν ἀποβάλλεσθαι τῆς λειτουργίας. ἁμαρτία γὰρ οὐ μικρὰ ἡμῖν ἔσται, εἰὰν τοὺς ἀμέμπτως καὶ ὁσίως προσενεγκόντας τὰ δῶρα τῆς ἐπισκοπῆς ἀποβάλωμεν»²²⁴. Στο παραπάνω χωρίο, ο Κλήμης τονίζει τη σημασία της Αποστολικῆς διαδοχῆς, ἡ οποία καθίσταται στοιχεῖο συνοχῆς καὶ συνέχεια τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Εκκλησίας. Τονίζεται, ὅτι οὗτοι Ἀπόστολοι ἦταν τὰ πρόσωπα, στα οποία τὸ μυστήριον τῆς Θ.Ε. παρεδόθη ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὑπῆρξαν αὐθεντικοὶ μάρτυρες τῆς Ἀνάστασης τοῦ Κυρίου, διάδοχοί του καὶ πρώτοι Ἐπίσκοποι τῆς Εκκλησίας²²⁵. Κατὰ συνέπεια, ὡς ακριβῶς ὁ Χριστὸς ἐπέλεξε ἕνα πρὸς ἕνα μαθητὴ καὶ διαδόχου του καὶ ταυτόχρονα μεριμνοῦσε γι' αὐτούς, κατὰ τὸν ἴδιον ακριβῶς τρόπο, ἐπιλέγουν καὶ μεριμνοῦν οὗτοι Ἀπόστολοι γιὰ τοὺς μαθητὴς καὶ διαδόχους τοὺς²²⁶. Ἀξίζει νὰ τονιστεῖ, ὅτι προσωπικὴ ἀπόφασις τῶν Ἀποστόλων ἦταν ἡ ἐπιλογή τῶν πλέον δεδοκιμασμένων ἀνδρῶν²²⁷. Φυσικῶς, πάντα μετὰ τὴν σύμφωνον γνώμην τῆς Εκκλησίας γιὰ τὴν συνέχισιν ακριβῶς αὐτῆς τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς, οὗτοι, μετὰ τὴν ταπεινοφροσύνην θὰ ποιμαίνουσι τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ. Ἐχωρίζει, δηλαδὴ, ἡ σημασία τῆς ἐκλογῆς τῶν πλέον κατάλληλων προσώπων, στὶς πλέον σημαντικὰς θέσεις (Ἐπισκοπῆς) μετὰ σκοπὸν, νὰ ποιμαίνουσι κατάλληλα τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ ἀφοῦ, «ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων» (Ἰω 10:12). Μετὰ ἄλλους λόγους, τὸ πνεῦμα Εἰρήνης, δηλαδὴ ὁ Χριστὸς, κατοικεῖ στὸν δεδοκιμασμένον, ἐλλόγιμον, ἀμέμπτου καὶ ταπεινοῦ λειτουργοῦ τοῦ Κυρίου, οὗτοι τοποθετήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους καὶ τοὺς διαδόχους τοὺς. Βασίζεται ακριβῶς στὸν λόγον τοῦ Κυρίου «εἰὰν τις ἀγαπᾷ με, τὸν λόγον μου τηρήσει, καὶ ὁ πατήρ μου ἀγαπήσει αὐτόν, καὶ πρὸς αὐτόν ἐλευσόμεθα καὶ μονὴν παρ' αὐτοῦ ποιήσομεν» (Ἰω 14:23) καὶ ταυτόχρονα οὗτοι φερέγγυοι, νομότυποι διάδοχοι τῆς παράδοσις τῶν Ἀποστόλων, καθίστανται ταυτόχρονα καὶ Θεοφόροι καὶ Χριστοφόροι. Συνεπῶς, αὗτοι οὗτοι ἀμέμπτοι λειτουργοὶ τοῦ Ὑψίστου, ὁμοιάζουσι μετὰ τὸν Θεὸν Πατέρα τοὺς καὶ καθιστοῦσι μέσα ἀπὸ τὸ μυστήριον τῆς Θ.Ε. τὴν εἰρήνην στὴν Εκκλησίαν, ἡ οποία μεταφράζεται σὲ εὐταξία ζωῆς (τῆς Εκκλησίας)²²⁸.

Ἀκόμα κάτι πολὺ σημαντικό, ἡ ὑπαρξὴ τῆς εἰρήνης στὴν Εκκλησίαν καθίσταται ἡ πρωταρχικὴ αἰτία ἀπόκτησις τῆς σωφροσύνης, τῆς ταπεινώσεως, τῆς δικαιοσύνης, τῆς νομιμότητος καὶ τῆς ἡσυχίας. Ὅπωςδήποτε, ἡ εἰρήνη, εἶναι συστατικὸν στοιχεῖον καὶ

²²⁴ Κλήμης Ρώμης, «Πρὸς Κορινθίους Α΄», *ΒΕΠΕΣ* 1,30 -31.

²²⁵ Ἀθαν. Σ. Ἀντωνόπουλος, *Μυστικὸς Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμῆμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 157.

²²⁶ Στὸ ἴδιον, 157.

²²⁷ Στὸ ἴδιον, 158.

²²⁸ Στὸ ἴδιον, 158.

γνώρισμα του μυστηρίου της Θ.Ε. Αυτήν ακριβώς την ειρήνη, η οποία είναι η αιτία όλων των καλών και χαρακτηρίζει τη ζωή και σκέψη των Πατέρων της Εκκλησίας, καθίσταται πρωταρχικό γνώρισμα, η αναγκαία αιτία της Θ.Ε. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η πρώτη αίτηση του λειτουργού ιερέως, με την έναρξη του μυστηρίου της Θ.Ε., είναι η ειρήνη του Κυρίου.

Αντίθετα, η εκδίωξη των διαδόχων των Αποστόλων και συγχρόνως Θεοφόρων λειτουργών του Κυρίου, καταστρατηγεί την ειρήνη και χαρακτηρίζεται από τον Κλήμη, ως μεγάλη αμαρτία²²⁹. Προκαλεί, δηλαδή, αναστάτωση και σκορπίζει το πνεύμα ειρήνης, αφού ο Χριστός είναι η ειρήνη της Εκκλησίας και συνεπώς «ὁ μὴ ἀγαπῶν με τοὺς λόγους μου οὐ τηρεῖ» (Ιω 14:24). Κατά συνέπεια οδηγεί στην αταξία, στο σχίσμα, στην αίρεση, στην πλάνη και τελικά στην απώλεια της ψυχής. Κατά συνέπεια δεν αποδέχεται αυτά τα δώρα ο Χριστός, ο οποίος είναι το πρόσωπο που δίνει και ταυτόχρονα είναι η πηγή της ειρήνης «Εἰρήνην ἀφήμι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ιω 14, 27).

9.3 Η Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων

Η «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων» είναι ένα σύντομο ψευδεπίγραφο έργο (χωρίζεται σε μόλις 16 σύντομα κεφάλαια) της αρχαίας Εκκλησίας²³⁰. Ανακαλύφθηκε το 1883 από τον Μητροπολίτη Φιλόθεο Βρυέννιο σε χειρόγραφο κώδικα του 1056²³¹, στη βιβλιοθήκη του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη²³². Ο χρόνος συγγραφής του έργου τοποθετείται από τα μέσα έως το τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ.²³³. Η σπουδαιότητά του έγκειται του γεγονότος ότι δια φωτίζει αρκετές όψεις του βίου της πρώιμης Εκκλησίας²³⁴. Βασικά, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα σύντομο έργο πρακτικών οδηγιών για Χριστιανούς, αλλά και σημαντικό βοήθημα για κατηχούμενους²³⁵. Αξίζει να σημειωθεί, ότι το έργο προέρχεται από ιουδαιοχριστιανικό περιβάλλον και παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τη λατρεία και τη ζωή της αρχαίας Εκκλησίας²³⁶. Σημειώνεται, ότι το έργο της Διδαχής συγκροτούν δύο διαφορετικά τμήματα με χαλαρή τη

²²⁹ Κλήμης Ρώμης, «Προς Κορινθίους Α΄», *ΒΕΠΕΣ* 1, 31.

²³⁰ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Μεγάλοι Σταθμοί της Θεολογίας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2018), 68.

²³¹ Κατά τους R. D. Hitchcock και Fr. Brown η ανακάλυψη της Διδαχής, από τον Βρυέννιο, πραγματοποιήθηκε το 1875, ενώ η ημερομηνία δημοσίευσης του έργου, είναι το έτος 1883, βλ. R. D. Hitchcock και Fr. Brown, *Teaching of the Twelve Apostles* (New York: Charles Scribner's Sons 1884), iii - iv.

²³² Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α΄, *Εισαγωγή, Β΄ και Γ΄ αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 170.

²³³ Ν. Νικολαΐδης, «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 214.

²³⁴ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β΄, *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 25.

²³⁵ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α΄, *Εισαγωγή, Β΄ και Γ΄ αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 170.

²³⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)»*, τ. Β΄ (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 125.

μεταξύ τους σύνδεση²³⁷. Το πρώτο τμήμα (κεφ. 1-6 και 16), χαρακτηρίζεται ως ηθικο-οικοδομητικό και περιλαμβάνει την εκχριστιανισμένη διδασκαλία των δύο οδών, της ζωής και του θανάτου²³⁸. Αντίθετα, το 16^ο κεφάλαιο, αναφέρεται στα έσχατα, τα οποία χρονικά τοποθετούνται εγγύς²³⁹. Αρχικά, το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει οδηγίες, οι οποίες αφορούν το βάπτισμα, τη νηστεία και τη Θεία Ευχαριστία (κεφ. 7-10) και, κατόπιν, οδηγίες για τον τρόπο που θα μπορούν να διακρίνουν οι πιστοί τους αληθινούς προφήτες από τους ψευδοπροφήτες²⁴⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα κεφάλαια του έργου που αφορούν τη Θεία Ευχαριστία και παρατίθενται παρακάτω είναι τα 9, 10 και 14.²⁴¹

α. Από το Κεφάλαιο 9:

«Περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας, οὕτως εὐχαριστήσατέ πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου Εὐχαριστοῦμέν, σοι, Πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἁγίας ἀμπέλου Δαυὶδ τοῦ παιδός σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Περὶ δὲ τοῦ κλάσματος Εὐχαριστοῦμέν σοι, Πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σοῦ ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας. Μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ’ οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα Κυρίου· καὶ γὰρ περὶ τούτου εἶρηκεν ὁ κύριος· Μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί»²⁴², και

β. από το Κεφάλαιο 10:

«Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατέ· Εὐχαριστοῦμέν σοι, Πάτερ ἅγιο, ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου, οὗ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας· ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Σὺ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔκτισας τὰ πάντα ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν ἵνα σοι εὐχαριστήσωσιν, ἡμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτὸν καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ παιδός σου. Πρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι ὅτι δυνατὸς εἶ· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Μνήσθητι, Κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου τοῦ ῥύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ

²³⁷ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 171.

²³⁸ Στο ίδιο, 171.

²³⁹ Στο ίδιο, 171.

²⁴⁰ Στο ίδιο, 171.

²⁴¹ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 144.

²⁴² R. D. Hitchcock και Fr. Brown, *Teaching of the Twelve Apostles* (New York: Charles Scribner's Sons 1884), 16.

σου, καὶ σὺνάξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος. Ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαβὶδ. Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω εἴ τις οὐκ ἔστι, μετανοεῖτω μαρاناθά. Ἀμήν. Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν»²⁴³. Καταρχάς, το εἰδικό βάρος των παραπάνω χωρίων, των κεφαλαίων εννέα και δέκα, αφορά την εννοιολογική εγγύτητά τους με άλλες αντίστοιχες ευχές και ευλογίες, οι οποίες προέρχονται από τις εορταστικές συνάξεις του Ιουδαϊσμού²⁴⁴. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των εορταστικών εκδηλώσεων της συναγωγής και κυρίως της τράπεζας, εκφώνως αναπέμπονταν διάφορες προσευχές από τον προεστό, «περί του ποτηρίου» και «περί του κλάσματος», με σκοπό την ευλογία από τον Θεό της σύναξης του Ισραήλ «ἐπὶ τῷ αὐτῷ»²⁴⁵. Επομένως, οι δύο προσευχές, του ποτηρίου και του κλάσματος είναι αρχαιότητες, αφού έχουν τη μορφή ιουδαϊκών ευχών ευλογίας και ταυτόχρονα είναι πανομοιότυπες με τις ευλογίες του Κυρίου κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου²⁴⁶. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι ευλογίες του ποτηρίου, αρχικά και στη συνέχεια του ἄρτου αναπέμπονται με την ίδια ακριβώς σειρά, όπως στο ευαγγέλιο του Λουκά (Λκ 22:17-19)²⁴⁷. Επισημαίνεται το συμπέρασμα, ότι η επιτέλεση της Θ.Ε. (περί τα τέλη του 1^{ου} με αρχές 2^{ου} αιώνα), είναι πανομοιότυπη με την ευχαριστιακή πράξη του Κυρίου κατά το Μυστικό Δείπνο²⁴⁸. Εξίσου σημαντικό είναι ότι οι ευχές ευλογίας ἐπὶ του ποτηρίου και ἐπὶ του κλάσματος υποδηλώνουν ότι ο ἄρτος ἦταν «κεκλασμένος», όπως ακριβώς ἐπραξε ο Χριστός κατά το Μυστικό Δείπνο²⁴⁹. Αναντίρρητα, ο οἶνος και ο ἄρτος μέσα από το κείμενο αποκτούν νέο νόημα. Ἐνα νέο νόημα ἄγνωστο στους Εβραίους και ταυτόχρονα γνωστό στους Χριστιανούς, με μία υπόσχεση ζωῆς σε αυτούς που πιστεύουν. Το νέο πνευματικό νόημα ἀποκάλυψε ο Χριστός, αφού οι πιστεύοντες και κοινωνοὶ του ευχαριστιακοῦ δείπνου καθίστανται μέτοχοι της αἰωνίου ζωῆς²⁵⁰. Με ἄλλους λόγους, η πίστη και μετοχή στο μυστήριο της Θ.Ε. είναι η μοναδική πηγή γνώσεως της πνευματικῆς ζωῆς, η οποία οδηγεί στην αἰώνια, ἀληθινή ζωή.

²⁴³ Στο ἴδιο, 18.

²⁴⁴ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 146.

²⁴⁵ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 146.

²⁴⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 126 - 127.

²⁴⁷ Παν. Κ. Χρήστου, «Διδαχή Αποστόλων», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. ἐκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 4 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1964), 1201.

²⁴⁸ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 127.

²⁴⁹ Στο ἴδιο, 127.

²⁵⁰ Willy Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 9.

Ωστόσο, ο καθηγητής Γ. Φίλιας παρατηρεί, ότι κατά την ευχή ευλογίας του κλάσματος, υπάρχει ένας περαιτέρω εμπλουτισμός σε σχέση με την εβραϊκή ευχή «berakah»²⁵¹, του Μυστικού Δείπνου²⁵². Ότι μετά την ευλογία, δηλαδή, διατυπώνεται το αίτημα υπέρ της ενότητας των Χριστιανών²⁵³. Συγκεκριμένα, οι διάφορες εβραϊκές ευχές αντικαθίστανται με την ευχή της συνάξεως «ολόκληρης» της Εκκλησίας²⁵⁴, αφού ο άγνωστος συντάκτης της Διδαχής τονίζει εμφαντικά την έννοια της ενότητας²⁵⁵. Η ενότητα, αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για τη συγκρότηση της Εκκλησίας και παρομοιάζεται με τα διασκορπισμένα τμήματα (κλάσματα) του άρτου, τα οποία συνενώνονται και συγκροτούν τον ένα ενιαίο άρτο²⁵⁶. Οποσδήποτε, η αίτηση για σύναξη των διασκορπισμένων μελών της Εκκλησίας στη Βασιλεία του Θεού, καταδεικνύει για πρώτη φορά σε ευχαριστιακή ευχή, την εσχατολογική διάσταση της Θ.Ε.²⁵⁷.

Επιπλέον, ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται εκείνη η θέση του συντάκτη της Διδαχής, που αφορά τη μετοχή στη Θ.Ε., αποκλειστικά και μόνον των βαπτισμένων²⁵⁸. Τα δύο μυστήρια, του Βαπτίσματος και της Θ. Ε., καθίστανται απαραίτητη προϋπόθεση για την είσοδο των πιστών στη Βασιλεία του Θεού²⁵⁹. Συγχρόνως, αποτελούσαν τις δύο βασικές τελετουργικές (μυστηριακές) πράξεις των κοινοτήτων της Διδαχής²⁶⁰. Η σπουδαιότητα και η σημασία μετοχής μόνον των βαπτισμένων, κατά τον συντάκτη της Διδαχής, εμπερικλείεται μέσα από τις «αυστηρές» φράσεις «Μη δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί». Μετοχή στη Θ.Ε. αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο μόνον των βαπτισμένων. Συγκεκριμένα, τονίζεται ότι το βάπτισμα είναι για τους Χριστιανούς ότι ακριβώς για την παράδοση των Εβραίων η διάβαση της Ερυθράς θάλασσας²⁶¹. Πρόκειται για μία διάσωση από αυτόν τον κόσμο και, ταυτόχρονα,

---

²⁵¹ Αξίζει να σημειωθεί, ότι ευλογίες «Μπερακόθ» χαρακτηρίζονται οι μικρές προσευχές της τράπεζας, τις οποίες ανέπεμπε ο προϊστάμενος του δείπνου. Ακόμα, αποτελούν το σημαντικότερο τμήμα του εβραϊκού ευχολογίου, βλ. Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 125.

²⁵² Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 127.

²⁵³ Στο ίδιο, 127.

²⁵⁴ Κατά τον Α. Αντωνόπουλο, οι ευχές του κεφαλαίου εννέα (Διδαχής) εμφανίζουν εννοιολογική εγγύτητα με τις αντίστοιχες Ιουδαϊκές ευχές ευλογίας Qiddush και Amidah, οι οποίες αναπέμπονταν κατά τις συνάξεις της τράπεζας, βλ. Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ, 2004), 146.

²⁵⁵ Στο ίδιο, 147.

²⁵⁶ Στο ίδιο, 147.

²⁵⁷ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 127.

²⁵⁸ Στο ίδιο, 127.

²⁵⁹ Ν. Νικολαΐδης, «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, Τ.6 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 214.

²⁶⁰ Dietrich-Alex Koch, «Eucharistic meal and eucharistic prayers in Didache 9 and 10», *Studia Theologica* 64 (2010): 201.

²⁶¹ Willy Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 11.

για μία νέα αρχή μιας νέας πνευματικής ζωής²⁶². Συνεπώς, τα άγια μυστήρια της χριστιανικής πίστης παρέχονται και ερμηνεύονται μόνον από όσους φέρουν τον φωτισμό του Βαπτίσματος και τη σφραγίδα του Πνεύματος, αφού κατά τον Απ. Παύλο «όσοι γάρ εις Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε» (Γαλ 3:27). Οι υπόλοιποι, οι αβάπτιστοι, μη γνωρίζοντας τη σημασία και την αξία των μυστηρίων της Εκκλησίας, όχι μόνον θα τα καταπατήσουν, αλλά και θα στραφούν εναντίον των πιστών Χριστιανών κατά τους άρτιους λόγους του Κυρίου²⁶³.

Επιπλέον, σημαντική θεωρείται η επίδραση του ελληνικού στοιχείου στο ιουδαιοχριστιανικό περιβάλλον της εποχής, που αφορά τη διαμόρφωση και σε αρκετά σημεία έντονο, τον εξελληνισμό των ευχών της Ευχαριστίας²⁶⁴, μέσα από τη νέα πραγματικότητα, αυτήν της Εκκλησίας²⁶⁵. Ειδικότερα, ο Αθ. Αντωνόπουλος διαβλέπει στην ευχή του 10^{ου} κεφαλαίου «Μνήσθητι, Κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου τοῦ ῥύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καὶ σὺναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ» την αντικατάσταση των Ιεροσολύμων και του Ναού από την Εκκλησία²⁶⁶. Η Εκκλησία αποτελεί ένα νέο γεγονός για το οποίο εύχεται ο συντάκτης της Διδαχής, την προστασία από κάθε κακό, την ενότητά της μέσα από την ιστορική πορεία της προς τα έσχατα και τέλος την τελική σύναξή της στη Βασιλεία του Θεού²⁶⁷. Επιπλέον, με τη δοξολογία προς τον Θεό «ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος. Ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαβὶδ» διαφαίνεται ο έντονος ιουδαιοχριστιανικός χαρακτήρας της κοινότητας και ταυτόχρονα, οι σαφώς εξελληνισμένες ευχές της Θ.Ε., οι οποίες διαχέουν το πνεύμα της εποχής με μία νέα πραγματικότητα, αυτή της Εκκλησίας²⁶⁸.

Κατόπιν, προς το τέλος του δεκάτου κεφαλαίου αναφέρεται «Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω εἴ τις οὐκ ἔστι, μετανοεῖτω». Στην παραπάνω πρόταση υπερτονίζεται η σημασία της ψυχικής και σωματικής καθαρότητας²⁶⁹, χαρακτηριστικά στοιχεία αγιότητας και

---

²⁶² Στο ίδιο, 11.

²⁶³ «Μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων, μήποτε καταπατήσωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν καὶ στραφέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς», Μτ 7:6.

²⁶⁴ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 30.

²⁶⁵ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 149.

²⁶⁶ Στο ίδιο, 149.

²⁶⁷ Στο ίδιο, 149.

²⁶⁸ Στο ίδιο, 149.

²⁶⁹ Με γνώμονα το ιουδαιο-χριστιανικό περιβάλλον των κοινοτήτων του κειμένου της Διδαχής, ήταν σαφέστατα γνωστή στην κοινότητα η παρακοή του προπάτορα Αδάμ με τη βρώση του απαγορευμένου καρπού (Γεν 1:29). Παραβάλλεται, η αγία κατάσταση του Αδάμ στον Παράδεισο από τον Μητροπολίτη

απολύτως αναγκαία για συμμετοχή στη Θ.Ε. Όποιος δεν είναι άγιος, αφού έχει περιπέσει σε κάποιο σοβαρό παράπτωμα²⁷⁰, δεν μπορεί να μετέχει στο μυστήριο της Θ.Ε. Θα μπορεί να μετάσχει στο μυστήριο, μόνον με την πραγματική μεταμέλειά του. Κατά συνέπεια, η επανασύνδεση του ανθρώπου με τον Θεό, επιτυγχάνεται μέσα από το θεοσύστατο μυστήριο της Μετανοίας²⁷¹. Η εξομολόγηση και άφεση των αμαρτιών, επανασυνδέει τον άνθρωπο με τον Θεό, δια της Θείας χάριτος²⁷².

Στο τέλος του 10^{ου} κεφαλαίου, αναφέρει ο συγγραφέας της «Διδαχής»: «Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν». Είναι αλήθεια, ότι ο συντάκτης της «Διδαχής», αναγνωρίζει τον ιδιαίτερο και πολυσήμαντο ρόλο των προφητών, για στήριξη και ενίσχυση των χριστιανικών κοινοτήτων²⁷³. Επιπλέον, οι προφύτες συμμετείχαν στη Θ. Ε. και τους επιτρεπόταν να προσεύχονται όπως αυτοί ήθελαν, λόγω του αξιώματός τους και του χαρισματικού χαρακτήρα των προσευχών τους²⁷⁴. Χαρακτηριστικό σχετικό παράδειγμα αποτελεί η ευχή της ευχαριστίας, η οποία έπεται της Θείας Μετάληψης²⁷⁵. Δηλαδή, με διάφορες προσωπικές ευχές και δοξολογίες, χωρίς χρονικούς περιορισμούς, αποσκοπούσαν στο να εκφράσουν τη δύναμη και την ενότητα της Εκκλησίας²⁷⁶, η οποία πηγάζει μέσα από τη λατρεία. Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά το κείμενο της «Διδαχής» (Κεφ. 15-

---

Λεμεσού Αθανάσιο. Κατά την ερμηνεία της αγίας κατάστασης του Αδάμ, ο Μητροπολίτης Λεμεσού Αθανάσιος αναφέρει, ότι ολόκληρες οι δυνάμεις του Αδάμ στον Παράδεισο λειτουργούσαν φυσιολογικά. Ολόκληρη, δηλαδή, η αγάπη του, ολόκληρος ο νους του, ολόκληρη η καρδιά του, ολόκληρη η ισχύς του, λειτουργούσαν προς τον Θεό και δια του Θεού εις την κτίση. Αγκάλιαζε ολόκληρη την κτίση, αφού οι δυνάμεις του ήταν ενοποιημένες και δεν είχε διακοπή η προσωπικότητά του. Η βρώση όμως, του απαγορευμένου καρπού από τον Αδάμ, κατέστη η αιτία να διακοπή αμέσως η κοινωνία του με τον Θεό, να διασπαστεί η προσωπικότητά του και έτσι να εισβάλουν μέσα στον άνθρωπο, τα πάθη και η αμαρτία. Κατόπιν, η έλευση του Χριστού, η Σάρκωση του Θεού Λόγου, αποσκοπούσε στο να θυσιάσει ο Θεός τον εαυτό του στον κόσμο, μέσα από τη Θ.Ε., αγιάζοντας και δοξάζοντας έτσι, την ανθρώπινη φύση και οδηγώντας την στη Βασιλεία των Ουρανών, βλ. Μητροπολίτης Λεμεσού Αθανάσιος, «Το ιατρείο που λέγεται Εκκλησία», <https://www.pemptousia.gr/2015/11/to-iatrio-pou-legete-ekklisia/> (Ημ. ανάκτησης: 13 Νοεμβρίου 2015). Κατά συνέπεια, όπως ο Αδάμ δια της παρακοής και κατάλυσης της νηστείας, διέκοψε την κοινωνία του με τον Θεό, έτσι ο κάθε άνθρωπος, δια της υπακοής, της νηστείας και του προσωπικού αγώνα μέσα από το βίο του, καθαρίζεται από την αμαρτία. Ο αγιασμός του όμως, η πραγματική θέωση του ανθρώπου ολοκληρώνεται μόνο μέσα από το μυστήριο της Θ.Ε., του οποίου η μετοχή - κοινωνία, επιβάλλει την αγιότητα, ψυχική και σωματική καθαρότητα του ανθρώπου.

²⁷⁰ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 127.

²⁷¹ Σπυρ. Γ. Μακρής, «Μετανοία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 8 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1966), στ. 1058.

²⁷² Στο ίδιο, 1058.

²⁷³ David Michael Brown, «The Didache and Traditioned Innovation: Shaping Christian Community in the First Century and the Twenty-First Century», *ProQuest LLC* (2016): 92.

²⁷⁴ Dietrich-Alex Koch, «Eucharistic meal and eucharistic prayers in Didache 9 and 10», *Studia Theologica* 64 (2010): 205.

²⁷⁵ Αναστ. Γ. Μάρας, «Πατερικές αναφορές στη Χριστιανική Λατρεία των Πρώτων Αιώνων: Διδαχή των δώδεκα Αποστόλων και Ιγνάτιος Αντιοχείας», *Διάλογος: Σπουδές στη Θεολογία* 9 (2018): 255.

²⁷⁶ Στο ίδιο, 256.

16), οι αληθινοί προφήτες αρχίζουν ήδη να εκλείπουν και εμφανίζονται αρκετοί ψευδοπροφήτες²⁷⁷. Κατά συνέπεια, η Εκκλησία, για να προστατεύσει το ποίμνιό της, μεταβαίνει από τον θεσμό του περιοδεύοντα προφήτη στον θεσμό του τοπικού μόνιμου λειτουργού, του Επισκόπου.²⁷⁸

γ. από το Κεφάλαιο 14:

«Κατὰ Κυριακὴν δὲ Κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε προσεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἢ θυσία ὑμῶν ἦ. Πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μὴ συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν· αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ ῥηθεῖσα ὑπὸ Κυρίου· Ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ προσφέρειν μοι θυσίαν καθαρὰν· ὅτι βασιλεὺς μέγας εἰμί, λέγει Κύριος, καὶ τὸ ὄνομά μου θαυμαστὸν ἐν τοῖς ἔθνεσιν»²⁷⁹. Ιδιαίτερα σημαντική, θεωρεῖται ἡ μαρτυρία τοῦ 14^{ου} Κεφαλαίου, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς («Κατὰ Κυριακὴν δὲ Κυρίου συναχθέντες»), ὡς τὴν κατεξοχὴν ἡμέρα πραγματοποιήσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Θ.Ε. Τονίζεται, ὅτι οἱ δύο ἐννοιες «κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε», δηλώνουν τὴν εὐχαριστιακὴν τελετουργία καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν εὐχῶν τῆς Θ.Ε.²⁸⁰. Επιπλέον, ἄλλο ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν προσέλευση στο μυστήριον τῆς Θ.Ε., ἀφορᾷ τὴν δημόσια ἐξομολόγησιν τῶν παραπτωμάτων καὶ παράλληλα τὴν ἐπιδιωκόμενη συμφιλίωσιν τῶν μελῶν τῆς Εκκλησίας²⁸¹. Φυσικὰ, γιὰ τὸν συντάκτη τῆς «Διδαχῆς», ἡ πραγματικὴ καὶ εὐκρινὴς συμφιλίωσιν τῶν μελῶν τῆς Εκκλησίας προβάλλεται ὡς ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη με σκοπὸ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ.Ε. ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, ὡς ἀληθινῆς καὶ πραγματικῆς θυσίας²⁸². Ἐπομένως, ἡ υποχρέωσιν τῶν Χριστιανῶν γιὰ «προ – ἐξομολόγησιν» τῶν παραπτωμάτων τοὺς ἀφορᾷ τὴν προσφορὰ καθαρῆς θυσίας, ἀπαλλαγμένης ἀπὸ πάθη καὶ κακίαις ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ τοὺς γιὰ νὰ εἶναι εὐκρινῆς, εὐάρεστη καὶ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Θεό²⁸³.

²⁷⁷ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 171.

²⁷⁸ Στο ἴδιο, 171.

²⁷⁹ R. D. Hitchcock καὶ Fr. Brown, *Teaching of the Twelve Apostles* (New York: Charles Scribner's Sons 1884), 24.

²⁸⁰ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργικὴ «Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15^ο αἰώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 128.

²⁸¹ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικὸς Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ, 2004), 153.

²⁸² Στο ἴδιο, 153.

²⁸³ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργικὴ «Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15^ο αἰώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 128.

10 Άγιος Ιγνάτιος Επίσκοπος Αντιοχείας ο και Θεοφόρος

10.1 Ο άγιος Ιγνάτιος ο Θεοφόρος και ο θεσμός του Επισκόπου

Ο άγιος Ιγνάτιος εμφανίστηκε ιστορικά ως διάπτοντας αστέρας, αφού εμφανίστηκε και εξαφανίστηκε από την ιστορική σκηνή σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα²⁸⁴. Έζησε και έδρασε στην περιοχή της Αντιόχειας, της οποίας υπήρξε και επίσκοπος²⁸⁵. Οι πολλές δεκαετίες της ζωής του παραμένουν στην αφάνεια. Όμως, κατά τις τελευταίες εβδομάδες προ του μαρτυρικού πάθους του χαρίζει σε ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο τις επτά πλήρεις πίστεως και ζήλου επιστολές του²⁸⁶. Συγκεκριμένα, κατά την εποχή του Τραϊανού (107–118) ξεσπάει μεγάλος διωγμός κατά των Χριστιανών, κατά τη διάρκεια του οποίου συλλαμβάνεται, καταδικάζεται και μαρτυρεί με αποτρόπαιο τρόπο στη Ρώμη²⁸⁷. Σκοπός των επιστολών του, οι οποίες συγγράφονται κατά τη διάρκεια της πορείας του από την Αντιόχεια μέχρι την Ρώμη, ήταν οι συμβουλές σε διάφορα θέματα και προβλήματα, τα οποία αντιμετώπιζαν οι τοπικές Εκκλησίες²⁸⁸. Αξίζει να σημειωθεί, ότι στην προσπάθεια των Χριστιανών της Ρώμης για να τον ελευθερώσουν από τους δεσμώτες του, «δέκα λεοπάρδοις, ὃ ἐστὶ στρατιωτῶν τάγμα»²⁸⁹, μετά την καταδικαστική απόφαση (πιθανότατα του Τραϊανού), τους αποτρέπει²⁹⁰. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ιγνάτιος στην «προς Ρωμαίους» επιστολή του: «Ἄφετέ με θηρίων εἶναι βρῶμα, δι' ὧν ἔστι Θεοῦ ἐπιτυχεῖν. Σίτός εἰμι τοῦ Θεοῦ, καὶ δι' ὀδόντων θηρίων ἀλήθομαι, ἵνα καθαρὸς ἄρτος Θεοῦ εὔρεθῶ»²⁹¹. Συνεχίζει λίγο πιο κάτω: «θηρίων τε συστάσεις, ἀνατομαὶ, διαιρέσεις, σκορπισμοὶ ὀστέων, συγκοπαὶ μελῶν, ἄλεσμοὶ ὄλου τοῦ σώματος, καὶ κόλασις τοῦ διαβόλου ἐπ' ἐμὲ ἐρχέσθω, μόνον ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω»²⁹². Η αξιομνημόνευτος θάρρους γενναιότητά του προ του επικείμενου πάθους του, πηγάζει μέσα από τη βαθιά και ακλόνητη πίστη του στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού, ως ζωοδότη και του μόνου αληθινού Θεού. Συνεπώς, ο

²⁸⁴ Παν. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 408.

²⁸⁵ Παν. Κ. Χρήστου, «Ιγνάτιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 6 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1965), 705.

²⁸⁶ Οι αυθεντικές επιστολές του αγίου Ιγνατίου, οι οποίες έχουν διασωθεί, είναι οι: προς Εφεσίους, προς Μαγνησίους, προς Τραλλιανούς, προς Φιλαδελφείς, προς Συμρναίους, προς Ρωμαίους και προς Πολύκαρπο Επίσκοπο Σύμνης. Βλ. Παν. Κ. Χρήστου, «Ιγνάτιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 6 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1965), 705.

²⁸⁷ Ν. Νικολαΐδης, «Ιγνάτιος ο Θεοφόρος. Μάρτυς», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 430.

²⁸⁸ Στο ίδιο, 430.

²⁸⁹ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Ρωμαίους», PG 5, 692.

²⁹⁰ Ν. Νικολαΐδης, «Ιγνάτιος ο Θεοφόρος. Μάρτυς», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 430.

²⁹¹ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Ρωμαίους», PG 5, 692, 808.

²⁹² Στο ίδιο, PG 5, 812.

μάρτυρας Επίσκοπος ζούσε μόνο σωματικά σε αυτόν τον κόσμο, ενώ ταυτόχρονα βίωνε με τους οφθαλμούς της ψυχής του τη ζωή της μακαριότητας, την αληθινή ζωή πλησίον του πολυπόθητου του Χριστού²⁹³.

Εντύπωση, προκαλεί η παρηρησία με την οποία προλογίζει όλες τις επιστολές του ως Ιγνάτιος, «ὁ καὶ Θεοφόρος». Επίθετο, παράξενο, για τα δεδομένα του ταπεινού φρονήματος, το οποίο διακατέχει τους Πατέρες της Εκκλησίας. Αρχικά, ο ίδιος αυτοπαρουσιάζεται μέσα από τις επιστολές του, ως «Θεοφόρος»²⁹⁴, αλλά παράλληλα «Θεοφόρους» χαρακτηρίζει και όλους τους Χριστιανούς²⁹⁵. Επακριβής ορισμός του προσωνυμίου «Θεοφόρος» δεν έχει δοθεί μέχρι σήμερα. Έως σήμερα έχουν διατυπωθεί δύο εκδοχές για το προσωνύμιο «Θεοφόρος», με το οποίο έγινε και ευρύτερα γνωστός ο Ιγνάτιος²⁹⁶. Κατά την παράδοση της Εκκλησίας, το προσωνύμιο «Θεοφόρος», εδόθη στον επίσκοπο Αντιοχείας κατά τη βάπτισή του ή λόγω του μετέπειτα ζήλου του να υπηρετεί τον Χριστό²⁹⁷. Η πρώτη εκδοχή αφορά το μαρτυρολόγιό του, κατά το οποίο αναφέρεται ότι μετά τον θάνατό του ευρέθη στην καρδιά του χαραγμένο το όνομα του Χριστού (Θεοφόρος) με χρυσά γράμματα²⁹⁸. Κατά τον Συμεών τον Μεταφραστή, δεύτερη εκδοχή, αναφέρεται ότι ο Ιγνάτιος ήταν το παιδί το οποίο είχε κρατήσει στην αγκάλη του ο Κύριος και παρουσίασε στους μαθητές του ως παράδειγμα αθωότητας²⁹⁹.

---

²⁹³ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τ. Α', *Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 54.

²⁹⁴ Προλογίζεται με τον χαρακτηρισμό «Ιγνάτιος, ὁ καὶ Θεοφόρος», σε όλες τις επιστολές του (Προς Εφείσιους, προς Μαγνησίους, προς Τραλλιανούς, προς Φιλαδελφείς, προς Σμυρναίους, προς Ρωμαίους και προς Πολύκαρπο), βλ. Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Ρωμαίους», PG 5, 625 - 872.

²⁹⁵ «Μακάριοι οὐδέστε ὑμεῖς οἱ θεοφόροι, πνευματοφόροι, ναοφόροι, ἄγιοφόροι, κατὰ πάντα κεκοσμημένοι ἐν ταῖς ἐντολαῖς Ἰησοῦ Χριστοῦ», Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Ρωμαίους», PG 5, 741.

²⁹⁶ Παν. Κ. Χρήστου, «Ιγνάτιος. Ο Θεοφόρος: Επίσκοπος Αντιοχείας και Αποστολικός Πατήρ», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 6 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1965), 705.

²⁹⁷ Στο ίδιο, 705.

²⁹⁸ Στο ίδιο, 705.

²⁹⁹ Αξίζει να σημειωθεί, ότι κατά τον καθηγητή Παν. Κ. Χρήστου αμφότερες οι δύο εκδοχές είναι απίθανες, βλ. Παν. Κ. Χρήστου, «Ιγνάτιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 6 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1965), 705 - 706. Κατά την πρώτη περίπτωση θα συμφωνήσουμε με τον καθηγητή, ότι πράγματι είναι απίθανη η περίπτωση να ευρέθη στην καρδιά του χαραγμένο το όνομα του Χριστού (Θεοφόρος) με χρυσά γράμματα, αφού το προσωνύμιο «Θεοφόρος», χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον άγιο Ιγνάτιο ως προνόμιο (π.χ. για να αναδείξει τη φήμη του, ότι όντως είναι ο Επίσκοπος Αντιοχείας Ιγνάτιος, τον οποίο βάσταζε ο Κύριος). Τονίζεται, ότι οι πραγματικοί Θεοφόροι Πατέρες της Εκκλησίας, λαμβάνουν τη χάρη του Αγίου Πνεύματος μέσα από τα μυστήρια της Εκκλησίας και τον προσωπικό αγώνα τους, αλλά και από την πρώτη αρετή η οποία έλκει την Θεία χάρη, την ταπείνωση. Σημειώνεται η παραβολή του Τελώνου και του Φαρισαίου, όπου ο Θεός δέχεται την προσευχή του αμαρτωλού τελώνη και απορρίπτει την προσευχή του δίκαιου Φαρισαίου (Λκ 18:9-14). Κατά συνέπεια, πουθενά και σε καμία περίπτωση δεν χρησιμοποιεί το προσωνύμιο με κομπασμό, αλλά για να δηλώσει, να σφραγίσει την αυθεντικότητα των επιστολών του, δηλαδή το ποιός στα αλήθεια είναι ο συντάκτης, ο συγγραφέας των επιστολών. Ακόμα κάτι πολύ σημαντικό, τα πεινασμένα σαρκοβόρα ζώα κατά πάσα πιθανότητα έφαγαν ολόκληρες τις σάρκες του, κατά τον τρόπο με τον οποίο περιγράφει ο ίδιος ο άγιος το μαρτύριο του στην προς Ρωμαίους επιστολή του. Εάν πάλι ο τόπος μαρτυρίου του αγίου ήταν το Κολοσσαίο, οι μεγάλες διαστάσεις του εν λόγω σταδίου

Σε κάθε περίπτωση, ο Επίσκοπος Αντιοχείας άγιος Ιγνάτιος ήταν όντως Θεοφόρος και έχει χαρακτηριστεί δικαίως ως ο πρώτος μεγάλος θεολόγος μετά τους Αποστόλους³⁰⁰. Συγκεκριμένα, ο Ιγνάτιος είναι ο πρώτος Α.Π. ο οποίος χαράσσει την ορθόδοξη γραμμή, στην οποία θα κινηθεί πλέον η Εκκλησία για να αντιμετωπίσει τα προβλήματά της με μεστό θεολογικό τρόπο και όχι περιστασιακά και πρακτικά, όπως στις περιπτώσεις του Κλήμη Ρώμης και της «Διδαχής»³⁰¹. Παράλληλα, η Εκκλησία με τη συμβολή του Ιγνατίου ξεπερνά το στάδιο της εύκολης ηθικολογίας και αρετολογίας, που ενέπνεε ο Ιουδαϊσμός και ο Ελληνισμός της εποχής του³⁰². Ταυτόχρονα όμως, χρησιμοποιείται γλώσσα αυτού του σύγχρονου πνευματικού κλίματος (ιουδαϊκού, γνωστικού και ελληνικού), με την οποία πλέον θα στοχάζεται και θα εκφράζεται ο Χριστιανός θεολόγος, χωρίς φυσικά να επηρεάζεται από αυτό³⁰³. Κατά συνέπεια, με τον Ιγνάτιο η Εκκλησία υπερβαίνει οριστικά τον Ιουδαϊσμό και δημιουργεί τη δική της θεολογία, τη θεολογία της Εκκλησίας³⁰⁴.

(ύψος, πλάτος, διάμετρος), η χωρητικότητα (85,000 θεατές), καθώς και οι φρικιαστικές – αποτρόπαιες σκηνές (μαρτυρίου του αγίου) φαντάζει πολύ απίθανη την πρώτη περίπτωση, βλ. Α. Χατζησπύρου, «Κολοσσαίο», *Ευρώπη Ελλάδα Κόσμος: Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6 (Αθήνα: Θ. Χριστόπουλος, 1989), 260 - 261. Κατά πάσα πιθανότητα, εάν τα σαρκοβόρα ζώα άφησαν κάτι από το σώμα του αγίου, αυτά θα ήταν μόνο τα μεγάλα οστά του, τα οποία αναφέρονται στο συναξάριο του αγίου, βλ. <https://www.saint.gr/3181/saint.aspx>. Κατά τη δεύτερη περίπτωση όμως, του Συμεών του Μεταφραστή, στην οποία αναφέρεται ότι ο Ιγνάτιος ήταν το παιδί το οποίο είχε κρατήσει στην αγκάλη του ο Κύριος, θα συμφωνήσουμε ότι όντως έτσι πρέπει να είναι. Ειδικότερα, σε όλες τις τοιχογραφίες ο άγιος Ιγνάτιος απεικονίζεται αρκετά ηλικιωμένος, υπέργηρος πλέον των ογδόντα ετών. Εάν, δηλαδή, ήταν παιδί το 28 μ.Χ. (η παιδική ηλικία κυμαίνεται από την γέννηση μέχρι την ηλικία των δεκαοκτώ ετών, βλ. Σ. Δ. Ράλλης, «Παιδί», *Σχολική Υδρία*, τ. 6 (Αθήνα: Γ. Αξιωτέλλης, 1983), 2972 - 2973), το οποίο προσκάλεσε και έβαλε (το πιο πιθανό να το κράτησε στην αγκαλιά του) ανάμεσα στους μαθητές του ο Κύριος πολύ πιθανόν ηλικιακά να ήταν 85 – 90 ετών και να μαρτύρησε το 112 μ.Χ. Θεωρούμε ότι είναι απίθανο να ήταν κάτω από δύο ετών αφού είχε αντίληψη για να μεταβεί προς τον Κύριο και απίθανο να ήταν πάνω από έξι ετών, αφού και σε άλλες περιπτώσεις ο Χριστός ευλογούσε μικρά παιδιά, βρέφη ή βασταζόμενα συνήθως από τους γονείς τους ή τα αγκάλιαζε ο ίδιος (Λκ 18:15–17, Μτ 19:13–15, Μκ 10:13–18). Ακόμη θεωρούμε ότι ο Τραϊανός αναζητούσε στο πρόσωπο του Ιγνατίου το τέλειο θύμα - θέαμα, έτσι που θα αποθάρρυνε τους προθυμότερους στην αποδοχή της νέας Θρησκείας. Δηλαδή, αναζητούσε ένα πρόσωπο εγνωσμένου κύρους και φήμης. Στο πλαίσιο αυτό ο Τραϊανός επέλεξε έναν Επίσκοπο, υπέργηρο, δέσμιο και ταλαιπωρο από τις κακουχίες της οδοιπορίας από την Αντιόχεια μέχρι την Ρώμη (εξού η πολύμηνη οδοιπορία και σκληρή στάση των στρατιωτών απέναντί του, όπως την περιγράφει στην «προς Ρωμαίους» επιστολή του), ο οποίος θα μαρτυρούσε με τον πλέον αποτρόπαιο τρόπο. Με τον τρόπο αυτό ο αυτοκράτορας μπορούσε να δείξει την ιδιαίτερη σκληρότητα και μηδενική ανοχή με την οποία θα αντιμετώπιζε τον οποιοδήποτε προσήλυτο στον Χριστιανισμό. Τέλος, επισημαίνεται η αυθεντικότητα και καταγραφή των πραγματικών γεγονότων του βίου του αγίου Ιγνατίου από τον βιογράφο του, άγιο Συμεών τον Μεταφραστή. Σημειώνεται, ότι ο Συμεών έζησε στην ακμαία Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (Κωνσταντινούπολη) τον 9^ο αιώνα και ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη βιογραφία αρκετών βίων αγίων. Κατά τον άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη, ο οποίος ήταν και ο ίδιος βιογράφος Αγίων, ο Συμεών «ως πλούσιος οπου ήτον, και είχε δύναμιν και τρόπον, έστειλεν ανθρώπους εις διάφορα κάστρα και τόπους και έφεραν εις αυτόν όσους Βίους Αγίων ευρήκαν, τους οποίους αυτός πάλιν εμετάφρασεν εις γλυκυτάτην φράσιν». Ο ίδιος συνεχίζει, ότι όσα αναγράφει για τους βίους των αγίων είναι αληθή και αλάνθαστα, βλ. <https://www.saint.gr/2953/saint.aspx/> (Ημ. ανάκτησης: 09 Σεπ. 2018).

³⁰⁰ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνες* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 173.

³⁰¹ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Μεγάλοι Σταθμοί της Θεολογίας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2018), 70.

³⁰² Στο ίδιο, 70.

³⁰³ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Μεγάλοι Σταθμοί της Θεολογίας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2018), 70.

³⁰⁴ Στο ίδιο, 70.

Αναντίρρητα, η θεολογική προσφορά του Ιγνατίου προς την Εκκλησία είναι ανεκτίμητη, αφού κατέστη φρόνημα, ήθος και παράδοσή της³⁰⁵. Πράγματι, είναι ο μόνος Α.Π. κατά τον οποίο μαρτυρείται ορθά η έννοια της προαιωνίου Τριάδος, με σαφή διάκριση των Τριών προσώπων της³⁰⁶. Ταυτόχρονα όμως, ο Θεός διατηρεί την πλήρη ενότητά Του, παρόλη την διάκριση των τριών προσώπων³⁰⁷. Επιπρόσθετα, γίνεται ο πρώτος εκκλησιαστικός συγγραφέας, ο οποίος χρησιμοποιεί τους σημαντικότερους όρους και διατυπώσεις λέξεων όπως *Χριστιανισμός*³⁰⁸, *Χριστιανούς*³⁰⁹, *Εύαγγελίω*³¹⁰, *καθολική Εκκλησία*³¹¹. Οπωσδήποτε, ο μάρτυρας ήταν ακριβής γνώστης και κάτοχος της διδασκαλίας των Αποστόλων³¹². Συγκεκριμένα, ο Απ. Παύλος προτρέπει τους Χριστιανούς της Θεσσαλονίκης «Πάντοτε χαίρετε, ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε, ἐν παντί εὐχαριστεῖτε τοῦτο γὰρ θέλημα Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εἰς ὑμᾶς» (Α΄ Θεσ 5:16-18). Έτσι ακριβώς, με ελαφριά διαφοροποίηση των λέξεων, αλλά με το ίδιο νόημα, προτρέπονται οι Χριστιανοί της Εφέσου από τον Επίσκοπο Αντιοχείας όπως «Καὶ ὑπὲρ τῶν ἄλλων δὲ ἀνθρώπων ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε. Ἔστιν γὰρ ἐν αὐτοῖς ἐλπίς μετανοίας, ἵνα Θεοῦ τὴν χάριν»³¹³. Κατά συνέπεια, μέσω της αδιάλειπτου προσευχής, ο Ιγνάτιος καθίσταται κατά κυριολεξία Θεοφόρος, αφού δίνει την εντύπωση ότι βιώνει καταστάσεις, έξω από τις παραστάσεις αυτού του κόσμου. Η αδιάλειπτη, δηλαδή, προσκόλλησή του στον Θεό, μεταφράζεται και εξηγείται με την αδημονία του να ενωθεί με τον Χριστό μέσω του μαρτυρίου³¹⁴, το οποίο παρομοιάζει με τοκετό³¹⁵. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο χαρακτηρισμός «Ὁ δὲ τοκετός μοι ἐπίκειται» στάθηκε καθοριστικός για τη ζωή της Εκκλησίας, αφού τόσο κατά την περίοδο των διωγμών όσο και

³⁰⁵ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α΄, *Εισαγωγή, Β΄ και Γ΄ αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 174.

³⁰⁶ «...ἵνα πάντα, ὅσα ποιῆτε, κατενοδοθῆτε σαρκὶ καὶ πνεύματι, πίστει καὶ ἀγάπῃ, ἐν Υἱῷ καὶ Πατρὶ καὶ ἐν Πνεύματι, ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν τέλει...», Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Τραλλιανούς», PG 5, 672 - 673. Βλ. επίσης Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β΄, *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 423.

³⁰⁷ Στο ίδιο, 423.

³⁰⁸ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Μαγνισίους», PG 5, 665.

³⁰⁹ Στο ίδιο, 672.

³¹⁰ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Σμυρναίους», PG 5, 713.

³¹¹ Στο ίδιο, 713.

³¹² B. McNary-Zak, *Ignatius of Antioch (c.35–c.110): The Student's Companion to the Theologians*, έκδ. Ian S. Markham (Hoboken, NJ: Blackwell Publishing Ltd., 2013), 71.

³¹³ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Εφεσίους», PG 5, 653.

³¹⁴ W. Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 49.

³¹⁵ «Ὁ δὲ τοκετός μοι ἐπίκειται. Σύγγνωτέ μοι, ἀδελφοί· μὴ ἐμποδίσητέ μοι ζῆσαι, μὴ θελήσετέ με ἀποθανεῖν, τὸν τοῦ Θεοῦ θέλοντα εἶναι, κόσμῳ μὴ χαρίσησθε. Ἄφετέ, με καθαρὸν φῶς λαβεῖν· ἐκεῖ παραγενόμενος, ἄνθρωπος Θεοῦ ἔσομαι. Ἐπιτρέψατέ μοι μιμητὴν εἶναι τοῦ πάθους τοῦ Θεοῦ. Εἴ τις αὐτὸν ἐν ἑαυτῷ ἔχει, νοησάτω, ὃ θέλω, καὶ συμπαθείτω μοι, εἰδὼς τὰ συνέχοντά με», Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Μαγνισίους», PG 5, 692 - 693.

στα χρόνια που ακολούθησαν, η ημέρα του μαρτυρικού θανάτου κάθε μάρτυρα μεταφράστηκε ως η «γενέθλιος μέρα» του με άλλο νόημα και περιεχόμενο³¹⁶.

Βέβαια, στοχάζεται και εκφράζεται ως πραγματικός Α.Π., συνεχιστής της παράδοσης των Αποστόλων καθοδηγούμενος από το Άγιο Πνεύμα³¹⁷. Ο ίδιος ποιμαίνει τους Χριστιανούς κατά το πρότυπο των μεγαλύτερων εντολών του Κυρίου «ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου» (Μτ. 22:37) και «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» (Μτ 22:39). Ὅτι, δηλαδή, κατά την πρώτη εντολή του Χριστού, ο Ιγνάτιος βιώνει αυτή την αγάπη για τον Θεό, με όλες τις ψυχοσωματικές δυνάμεις του και ταυτόχρονα αυτό το υπαρξιακό γεγονός, έχει ως αποτέλεσμα την αγάπη του για την εικόνα του Θεού, τον πλησίον, τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά. Συνεπώς, η έντονη συναισθηματική φόρτιση με την οποία εκφράζεται με περισσή αγάπη προς τους Χριστιανούς σε όλες τις επιστολές του, είναι αποτέλεσμα των γεγονότων που βιώνει (και πρόκειται να βιώσει), αλλά και της αδημονίας του για την ένωσή του με τον Χριστό. Ταυτόχρονα, καθίσταται αψευδής φορέας φωτισμού και καθοδήγησης από τον Θεό³¹⁸, αφού όπως διαβεβαιώνει ο ίδιος «Δι' ὀλίγων γραμμάτων αἰτοῦμαι ὑμᾶς πιστεύσατέ μοι. Ἰησοῦς δὲ Χριστὸς ὑμῖν ταῦτα φανερῶσει, ὅτι ἀληθῶς λέγω· τὸ ἀψευδὲς στόμα, ἐν ᾧ ὁ Πατὴρ ἐλάλησεν ἀληθῶς. Αἰτήσασθε περὶ ἐμοῦ, ἵνα ἐπιτύχω. Οὐ κατὰ σάρκα ὑμῖν ἔγραψα, ἀλλὰ κατὰ γνώμην Θεοῦ»³¹⁹. Ο ίδιος, σε άλλη επιστολή του προσθέτει: «...μάλιστα ἐὰν ὁ Κύριός μοι ἀποκαλύψῃ»³²⁰.

Το κυριότερο και σπουδαιότερο τόλμημά του είναι είναι η ιεραρχική οργάνωση της Εκκλησίας³²¹. Για πρώτη φορά γίνεται λόγος περί των τελούντων τη Θ.Ε. (Επίσκοπος, πρεσβυτέριο και διάκονοι), αλλά και ότι το μυστήριο τελείται μόνον από τους κατέχοντες την ιεροσύνη³²². Ακόμη, στον Ιγνάτιο, καθίσταται για πρώτη φορά εμφανής η σημασία του θεσμού του Επισκόπου, αλλά και η σαφής διάκρισή του από αυτών του πρεσβυτέρου και του διακόνου³²³. Καταρχάς, στα πρόσωπα των τριών ιερατικών βαθμών (Επισκόπου, πρεσβυτέρου και διακόνου) ο Ιγνάτιος, θεάται την εικόνα των θείων πραγμάτων³²⁴.

³¹⁶ Ν. Νικολαΐδης, *Αποστολικοί Πατέρες: Γραμματολογική και Θεολογική προσέγγιση*, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 52 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2002), 233.

³¹⁷ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία, τ. Α' Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011)174.

³¹⁸ Στο ίδιο, 176.

³¹⁹ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Ρωμαίους», PG 5, 696.

³²⁰ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Μαγνησίους», PG 5, 661.

³²¹ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία, τ. Α', Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 176.

³²² Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 131.

³²³ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία, τ. Α', Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 176.

³²⁴ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία, τ. Β', Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 426.

Ειδικότερα, ο Επίσκοπος προΐσταται της Θ.Ε. και παραβάλλεται με τον Θεό Πατέρα³²⁵. Κατόπιν, οι πρεσβύτεροι παραβάλλονται με τους Αποστόλους, οι οποίοι αποτελούν ένα είδος συνεδρίου περίξ του Επισκόπου και οι διάκονοι με τον Ιησού Χριστό, ο οποίος ήταν το εκτελεστικό όργανο του Θεού Πατέρα³²⁶. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στους Μαγνησίους «...ἐν ὁμοσίᾳ Θεοῦ σπουδάσετε πάντα πράσσειν, προκαθημένου τοῦ ἐπισκόπου εἰς τόπον Θεοῦ, καὶ τῶν πρεσβυτέρων εἰς τόπον συνεδρίου τῶν ἀποστόλων, καὶ τῶν διακόνων, τῶν ἐμοὶ γλυκυτάτων, πεπιστευμένων διακονίαν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅς πρὸ αἰώνων παρὰ Πατρὶ ἦν, καὶ ἐν τέλει ἐφάνη»³²⁷.

Ωστόσο, οτιδήποτε πραγματοποιείται στην Εκκλησία, δεν είναι δυνατό να υφίσταται για τον Ιγνάτιο, χωρίς την έγκριση του Επισκόπου³²⁸. Ακόμη και τα σημαντικότερα μυστήρια, όπως του Βαπτίσματος και της Θ.Ε., τα οποία είναι αναγκαία για την είσοδο κάποιου στην Εκκλησία, εάν δεν έχουν την έγκριση του Επισκόπου δεν μπορούν να τελεστούν³²⁹, αφού «Οὐκ ἐξόν ἐστιν χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν, οὔτε ἀγάπην ποιεῖν· ἀλλ' ὁ ἄν ἐκεῖνος δοκιμάσῃ, τοῦτο καὶ τῷ Θεῷ εὐάρεστον, ἵνα ἀσφαλὲς ᾖ καὶ βέβαιον πᾶν, ὃ πράσσεται»³³⁰. Σαφέστερα, με συμφωνία και ομοψυχία με τον Επίσκοπο, καθίσταται ταυτόχρονα η λατρεία ευάρεστη, ασφαλής και βεβαία (αληθής), η οποία αναγνωρίζεται και εισακούεται από το Θεό³³¹. Οτιδήποτε, δηλαδή, πραγματοποιηθεί εκκλησιολογικά, πραγματοποιείται με τις ευλογίες του Επισκόπου με πνεύμα ενότητας, μέσα από τις προσευχές της κοινότητας και κατ' επέκταση ολόκληρης της Εκκλησίας³³². Με άλλους λόγους, ο Επίσκοπος αποτελεί τη συνισταμένη και την ενσάρκωση, ολόκληρης της ενότητας της τοπικής Εκκλησίας³³³.

---

³²⁵ Σημειώνεται, ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο άγιος Ιγνάτιος παραβάλλει τον Επίσκοπο και με τον Χριστό. Για παράδειγμα: «Ὅπου ἂν φανῇ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἔστω ὡσπερ ὅπου ἂν ᾖ ὁ Χριστὸς Ἰησοῦς, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία», Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Σμυρναίους», PG 5, 713.

³²⁶ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 426.

³²⁷ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Μαγνησιείς», PG 5, 668.

³²⁸ Ι. Ζηζιούλας, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 93.

³²⁹ Στο ίδιο, 93.

³³⁰ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Σμυρναίους», PG 5,713. Σημειώνεται, ότι *Αγάπες* κατά τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους, ονομάζονταν οι βραδινές ευχαριστιακές συνάξεις, βλ. Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 131.

³³¹ Ad. Hensley, «Submission to Bishop, Presbytery and Deacons in the letters of St Ignatius of Antioch», *Lutheran Theological Journal* 35, τεύχ. 2 (Αυγ. 2001): 78.

³³² J. F. McCue, «Bishops, Presbyters, and Priests in Ignatius of Antioch», *Theological Studies* (Copyright (c) 2003 ProQuest Information and Learning Company, 1967): 830.

³³³ Ι. Ζηζιούλας, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 93.

Φυσικά, κατά τους ακριβής λόγους του Αγίου: «Μηδεὶς πλανάσθω· ἐὰν μὴ τις ᾗ ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου, ὑστερεῖται τοῦ ἄρτου τοῦ Θεοῦ. Εἰ γὰρ ἐνὸς καὶ δευτέρου προσευχῆ τοσαύτην ἰσχὴν ἔχει, πόσῳ μᾶλλον ἢ τε τοῦ ἐπισκόπου καὶ πάσης τῆς Ἐκκλησίας· Ὁ οὖν μὴ ἐρχόμενος ἐπὶ τὸ αὐτὸ, οὗτος ἤδη ὑπερηφανεῖ, καὶ ἑαυτὸν διέκρινεν. Γέγραπται γάρ· Ὑπερηφάνοις ὁ Θεὸς ἀντιτάσσεται. Σπουδάσωμεν οὖν, μὴ ἀντιτάσσεσθαι τῷ ἐπισκόπῳ, ἵν ὦμεν Θεῷ ὑποτασσόμενοι»³³⁴. Κεντρικό σημεῖο, δηλαδή, ολόκληρου του συλλογισμού του Ιγνατίου αποτελεί το μυστήριον της Θ.Ε.³³⁵. Οι προτάσεις «ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου, ὑστερεῖται τοῦ ἄρτου τοῦ Θεοῦ» καὶ «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» αποτελοῦν εκφράσεις οι οποίες αφοροῦν τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θ.Ε. Επισημαίνεται, ὅτι ἡ Θ.Ε. κατὰ τὸν Ιγνατίου εἶναι ἡ ἴδια σάρκα καὶ τὸ ἴδιον αἷμα τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ παθούσα καὶ ἀναστάσα³³⁶. Ἡ ἐνότητα, δηλαδή, τῆς Ἐκκλησίας δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνον πνευματικὴ ἀλλὰ καὶ σαρκική, ἀφοῦ δια τῆς σαρκικῆς ἐνώσεως, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται με τὴ Θ.Ε., λαμβάνει ἱστορικὴ ὑπόσταση ἡ τοπικὴ Ἐκκλησία. Κατὰ συνέπεια, ἡ Θ.Ε. στὴ σκέψη τοῦ Ιγνατίου συνδέεται με τὸν Ἐπίσκοπο καὶ ὁ Ἐπίσκοπος μετὰ «πάσης τῆς ἐκκλησίας». Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐνώση – σύνδεση Θ.Ε. καὶ Ἐπισκόπου εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένη στὴ σκέψη τοῦ Ιγνατίου, ὥστε νὰ μὴ διαχωρίζονται με σαφήνεια. Συγκεκριμένα, ἐνῶ ἀναφέρεται στὸ θυσιαστήριον καὶ στὸν ἄρτον τοῦ Θεοῦ, εἰσάγει ἀπότομα τὴ δύναμη καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἐπισκόπου καὶ ολόκληρης τῆς Ἐκκλησίας³³⁷. Ἐπίσης, ἐνῶ ἀναφέρεται στὸν μὴ μετέχοντα τοῦ μυστηρίου τῆς Θ.Ε. ὅτι «ἤδη ὑπερηφανεῖ, καὶ ἑαυτὸν διέκρινεν», ταυτόχρονα ἀναφέρει ὅτι γιὰ ἀποφυγὴ τῆς ὑπερηφάνειας «μὴ ἀντιτάσσεσθαι τῷ ἐπισκόπῳ, ἵν ὦμεν Θεῷ ὑποτασσόμενοι»³³⁸.

Μέσα ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Ιγνατίου, ὁ Ἐπίσκοπος ταυτίζεται πρὸς ὅλη τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία³³⁹, ἀφοῦ «Ὅπου ἂν φανῇ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἔστω· ὡσπερ ὅπου ἂν ᾗ Ἰησοῦς Ἰησοῦς, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία»³⁴⁰. Συνεπῶς, ἡ τοπικὴ Ἐκκλησία εἶναι πλήρης, ολόκληρωμένη οντότητα, ολόκληρη ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ, διότι ολόκληρος ὁ Χριστὸς εὐρίσκεται σὲ αὐτὴ καὶ τὴν καθιστᾷ μίᾳ ἐνότητι, τὸ ἓνα καὶ ἀδιαίρετο σῶμα τοῦ Κυρίου,

³³⁴ Ιγνατίος Ἀντιοχείας, «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐφεσίους», PG 5, 649.

³³⁵ Ι. Ζηζιούλας, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῷ Ευχαριστίᾳ καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας* (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2009), 95.

³³⁶ Στὸ ἴδιο, 95 - 96.

³³⁷ Στὸ ἴδιο, 96.

³³⁸ Στὸ ἴδιο, 96.

³³⁹ Στὸ ἴδιο, 97.

³⁴⁰ Ιγνατίος Ἀντιοχείας, «Ἐπιστολὴ πρὸς Σμυρναίους», PG 5, 713.

δια του μυστηρίου της Θ.Ε.³⁴¹. Γι' αυτό, άλλωστε, και η τέλεση του μυστηρίου της Θ.Ε. δεν θεωρήθηκε ποτέ ως πράξη του Επισκόπου για την τοπική Εκκλησία, αλλά ως πράξη της τοπικής Εκκλησίας διά του Επισκόπου³⁴². Κατά συνέπεια, η Θ.Ε. βιώθηκε και εκφράστηκε εμπειρικά όχι μόνο ως πράξη ενώσεως των πιστών μεταξύ τους και με τον Επίσκοπο, ως το ένα σώμα της τοπικής Εκκλησίας, αλλά και ως κέντρο της όλης πνευματικής της ζωής. Σημειώνεται ότι η διάσπαση της επισκοποκεντρικής ευχαριστιακής συνάξεως σε χωρεπισκοπές και ενορίες με την αύξηση των προσήλυτων στο Χριστιανισμό, ήταν λειτουργική και δεν αλλοίωσε καθόλου τη σχέση Επισκόπου και τοπικής Εκκλησίας³⁴³. Ο Επίσκοπος, δηλαδή, παρέμενε η μόνη κεφαλή του εκκλησιαστικού σώματος της τοπικής Εκκλησίας και ο ουσιώδης παράγοντας της εξωτερικής ενότητάς της³⁴⁴. Γι' αυτό άλλωστε και η τέλεση της Θ.Ε. από τον πρεσβύτερο πραγματοποιούνταν πάντοτε με τη σύμφωνο γνώμη του οικείου Επισκόπου.

Με την επισκοποκεντρική ευχαριστιακή σύναξη ενισχυόταν η ενότητα της τοπικής Εκκλησίας, στη μία ευχαριστία και στο ένα θυσιαστήριο υπό τον Επίσκοπο, αφού με αυτόν τον τρόπο ελέγχεται καλύτερα ο οποιοσδήποτε κίνδυνος διάσπασης του σώματος της Εκκλησίας μέσω της ύπουλης δράσεως των αιρετικών³⁴⁵. Ως αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος, ο Ιγνάτιος πληροφορείται από τους Χριστιανούς για τις διάφορες παραχαράξεις της αληθινής διδασκαλίας της Εκκλησίας μέσω των καινοφανών αιρετικών δοξασιών και ορθοτομεί «τὸν λόγον τῆς ἀληθείας» (Β' Τιμ 2:15). Φυσικά, επίκεντρο και στόχος των αιρετικών δοξασιών είναι οι περί του μυστηρίου της Θ.Ε. αναφορές³⁴⁶. Κατά συνέπεια, ο Ιγνάτιος μεριμνά για τη λεπτομερή καταγραφή της αληθούς διδασκαλίας της Εκκλησίας και αναφέρει τα επιχειρήματά του για το αληθινό νόημα και σημασία του μυστηρίου της Θ.Ε.³⁴⁷.

---

³⁴¹ Ι. Ζηζιούλας, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τῷ Επισκόπῳ κατά τους τρεῖς πρώτους αἰῶνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2009), 97.

³⁴² Βλ. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'* (Αθήνα: Διήγηση, 2002), 186.

³⁴³ Στο ίδιο, 189.

³⁴⁴ Στο ίδιο, 189.

³⁴⁵ Στο ίδιο, 189.

³⁴⁶ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 159.

³⁴⁷ Στο ίδιο, 159.

10.2 *Μαρτυρίες του αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου περί της Θείας Ευχαριστίας*

Η Θ.Ε. αποτελεί το πάθος του Ιγνατίου³⁴⁸. Ο οποιοσδήποτε κίνδυνος νοθεύσεως του μυστηρίου της Θ.Ε. αυτόματα θα συνεπίφερε και αλλοίωση του αληθινού νοήματος και σημασίας του μυστηρίου. Αίσθηση, προκαλεί η δίψα, ο πόθος και ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται και μαρτυρεί αυτή του την πίστη, για το μυστήριο (της Θ.Ε.). Αναφέρονται οι σημαντικότερες μαρτυρίες του Αγίου, όπως παρακάτω:

α. «Σπουδάσετε οὖν, πυκνότερον συνέρχεσθαι εἰς εὐχαριστίαν Θεοῦ καὶ εἰς δόξαν. Ὅτ' ἂν γὰρ πυκνῶς ἐπὶ τὸ αὐτὸ γίνεσθε, καθαιροῦνται αἱ δυνάμεις τοῦ Σατανᾶ, καὶ λύεται ὁ ὄλεθρος αὐτοῦ ἐν τῇ ὁμοιοῖα ὑμῶν τῆς πίστεως»³⁴⁹. Ιδιαίτερα σημαντικό θεωρείται το παραπάνω χωρίο αφού, οι προτάσεις του Μάρτυρα «συνέρχεσθαι εἰς εὐχαριστίαν Θεοῦ» και «ἐπὶ τὸ αὐτὸ», δηλώνουν την τέλεση του Μυστηρίου της Θ.Ε. Κατόπιν, με τον ὀρο δόξαν δηλώνει την ὑπαρξη δοξολογικῶν ευχῶν κατὰ την τέλεση του μυστηρίου της Θ.Ε.³⁵⁰. Εντύπωση μάλιστα προκαλεῖ το γεγονός που αφορά τη χρησιμοποίηση βαρυσήμαντων ἰδίων λέξεων ἀπὸ τον Ἐπίσκοπο Ἀντιοχείας με λέξεις τις οποίες χρησιμοποιεῖ σε ἐπιστολές του ο Ἀπόστολος Παῦλος. Γεγονός, δηλαδή, το οποίο δηλώνει με σαφήνεια τη «γραμμὴ της πίστεως» των δυο ἀνδρῶν (ἴσως και της προσωπικῆς γνωριμίας τους), ἀλλὰ και την ἴδια και αὐτὴ παράδοση του Ἰγνατίου με την παράδοση του Παύλου. Συγκεκριμένα, ο Ἀπ. Παῦλος ἀναφέρει στους Ἐφεσίους «σπουδάζοντες τηρεῖν τὴν ἐνότητα τοῦ Πνεύματος ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης» (Ἐφ 4:3). Ὑποδεικνύει, δηλαδή, στους Ἐφεσίους με τὴ λέξη *σπουδάζοντες*, να προσπαθοῦν με κάθε τρόπο, να τους ἀπασχολεῖ ἐντονα το γεγονός, ὅτι η προσοχή τους πρέπει να εὐρίσκεται στην τήρηση της ἐνότητας και της εἰρήνης, ἀφοῦ εἶναι χαρακτηριστικά, αποτελοῦν καρπὸς του Ἁγίου Πνεύματος. Με ἄλλους λόγους, η ἐνότητα και η εἰρήνη εἶναι γνωρίσματα του Θεοῦ. Κατ' αὐτὸν τον τρόπο και με τον ἴδιο ἀκριβῶς συλλογισμό, ἀναφέρεται και ο Ἰγνάτιος, ἐκ νέου στους Ἐφεσίους, ὅπως τελοῦν πολὺ πιο συχνὰ το κατεξοχὴν μυστήριο της εἰρήνης και ἐνότητας, τὴ Θ.Ε. Συγκεκριμένα, ο Ἰγνάτιος προτρέπει τους Χριστιανούς της Ἐφέσου να συνέρχονται πολὺ συχνὰ στην τέλεση της Θ.Ε. και να δοξάζουν τον Θεό. Ὅταν η Ἐκκλησία, δηλαδή, συνέρχεται «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» διασφαλίζεται η ἐνότητά της, ἀφοῦ η Θ.Ε. καθίσταται το κατεξοχὴν μυστήριο προαγωγῆς της ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητας³⁵¹. Ὅπως δὴποτε, το εορταστικὸ δείπνο (Θ.Ε.) πρέπει να

³⁴⁸ Ι. Ζηζιούλας, *Ἡ ἐνότης της Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῷ Ευχαριστίᾳ και τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τους τρεῖς πρώτους αἰῶνας* (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2009), 95.

³⁴⁹ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐφεσίους», PG 5, 656.

³⁵⁰ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργικὴ «Ἡ Θεῷ Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αἰῶνα)»*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 130.

³⁵¹ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργικὴ «Ἡ Θεῷ Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αἰῶνα)»*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 132.

διακατέχεται από μία ατμόσφαιρα πίστεως, δόξας, προσευχής και ευχαριστίας³⁵². Επιπρόσθετα, η ευχαριστιακή πράξη αποτελεί την ταυτότητά της, εφόσον το μυστήριο της Θ.Ε. τελείται με ομόνοια πίστεως και ομοψυχίας, στο ένα θυσιαστήριο υπό τον οικείο Επίσκοπο. Ακόμη, η Θ.Ε., ως ο μόνος και απόλυτος ενοποιητικός παράγοντας, καθαιρεί και καταλύει όλες τις διασπαστικές δυνάμεις (και τα ολέθρια καταστροφικά αποτελέσματά τους), αφού η ομόνοια της πίστεως καθίσταται αποτρεπτικός παράγοντας.

β. «...ἐξ ὀνόματος συνέρχεσθε ἐν μιᾷ πίστει καὶ ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ, τῷ κατὰ σάρκα ἐκ γένους Δαβὶδ, τῷ υἱῷ ἀνθρώπου καὶ Υἱῷ Θεοῦ, εἰς τὸ ὑπακούειν ὑμᾶς τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τῷ πρεσβυτερίῳ ἀπερισπάστῳ διανοία, ἓνα ἄρτον κλῶντες, ὅς ἐστιν φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντός»³⁵³. Για τον Ιγνάτιο η Ευχαριστία είναι φάρμακο το οποίο παρέχει αθανασία³⁵⁴. Παράλληλα, η οικονομία, το θεϊκό σχέδιο της σωτηρίας δηλαδή, περιλαμβάνει τη μία πίστη στον ένα Θεό Ιησού Χριστό «τῷ κατὰ σάρκα ἐκ γένους Δαβὶδ, τῷ υἱῷ ἀνθρώπου καὶ Υἱῷ Θεοῦ»³⁵⁵. Επιπλέον, ο ευχαριστιακός ἄρτος ονομάζεται θεραπεία που αποδίδει την αθανασία και ταυτόχρονα αντίδοτο το οποίο αποτρέπει το θάνατο³⁵⁶. Η Ευχαριστία καθίσταται για τον Ιγνάτιο η ζωοποιός ουσία, η οποία μόλις μεταφερθεί στο στόμα του πιστού (ληφθεί), παρέχει μία ἄρρητη δύναμη και μια ικανότητα για να ενώσει τους μετέχοντες μαζί με τον Χριστό³⁵⁷. Ο μάρτυρας στο σημείο αυτό, χρησιμοποιεί τις εκπληκτικές φράσεις «φάρμακον ἀθανασίας» και «ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν» για να δηλώσει την ακριβή ομοιότητα της πίστες του με εκείνη του Ευαγγελιστή Ιωάννη³⁵⁸. Ο τελευταίος αναφέρει «ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πῖντε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς» (Ιω 6:53). Ακόμη κάτι σημαντικό, η Ευχαριστία ασκεί θεραπευτική δράση, τη δράση του Χριστού του μοναδικού ιατροῦ, ο οποίος ήρθε να θεραπεύσει τις πληγές του τραυματισμένου από την αμαρτία ἀνθρώπου δίνοντάς του ζωή³⁵⁹. Η Ευχαριστία, δηλαδή, καθίσταται το μόνο ικανό αντίδοτο, το οποίο εξουδετερώνει το θανατηφόρο δηλητήριο της αμαρτίας και ταυτόχρονα ενώνει τον πιστό αιώνια με τον

³⁵² W. Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 52.

³⁵³ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Μαγνισίους», PG 5, 661.

³⁵⁴ W. Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 61.

³⁵⁵ Στο ίδιο, 61.

³⁵⁶ Στο ίδιο, 61.

³⁵⁷ J. R. Bennet, «A Comparative Study of Eucharistic Teachings of the Didache with Canonical, Early Christian, and Non Christian Literature», *Division of Graduate Instruction Butler University Indianapolis*, (1960), 40.

³⁵⁸ Στο ίδιο, 40.

³⁵⁹ W. Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 61 - 62.

Χριστό. Σημειώνεται, ότι οι δύο εκφράσεις «φάρμακον ἀθανασίας» και «ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν» είναι θετικοί και αρνητικοί τρόποι έκφρασης της κρυμμένης δύναμης του μυστηρίου της Θ.Ε.³⁶⁰. Έχουν ως σκοπό τους, δηλαδή, να ελευθερώσουν, να καθαρίσουν και να εδραιώσουν τον κάθε έναν πιστό ξεχωριστά στην αναστάσιμη ζωή του Κυρίου, ενώνοντάς τους όλους μαζί στον ένα Χριστό, την κοινή ελπίδα.³⁶¹ Με άλλους λόγους, η Θ.Ε. καθαρίζει, τρέφει και προάγει την ενότητα της Εκκλησίας, μόνον εάν ληφθεί με πίστη και συγχρόνως βιωθεί από τους πιστούς με αγάπη και αδιαίρετη αρμονία. Γι' αυτό άλλωστε και οι αιρετικοί δεν ανήκουν στην κοινότητα της πίστεως, αφού δεν υπακούουν «τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τῷ πρεσβυτερίῳ ἀπερισπάστῳ διανοίᾳ». Ακόμα, δεν ανήκουν στην κοινότητα της πίστεως, διότι δεν ομολογούνως αληθινή τη σάρκα και το αίμα του Χριστού. Ταυτόχρονα, απορρίπτουν τα δώρα του Θεού, αφού απουσιάζουν από την ευχαριστιακή τράπεζα και ως αποτέλεσμα να πεθαίνουν εν μέσω των διαφορών τους. Αντίθετα, μετοχή στο ευχαριστιακό σώμα του Κυρίου, καθίσταται η εγγύηση της αθανασίας και συγχρόνως το νόημα και ο σκοπός του Χριστού στη γη, αφού οι κοινωνούντες γίνονται ικανοί στο να μετέχουν της αιωνίου ζωής³⁶². Ακόμα κάτι πολύ σημαντικό, που αφορά το χαρακτήρα του Μυστηρίου είναι ότι ο μάρτυρας επίσκοπος υπογραμμίζει τη χριστοκεντρικότητα του μυστηρίου, αφού η παρεχόμενη αθανασία περιγράφεται ως ζωή με τον ζωοδότη Χριστό³⁶³.

γ. «Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, οὐκ ἐγὼ, ἀλλ' ἡ ἀγάπη Ἰησοῦ Χριστοῦ, μόνη τῇ χριστιανῇ τροφῇ χρῆσθαι, ἀλλοτρίας δὲ βοτάνης ἀπέχεσθαι, ἥτις ἐστὶν αἵρεσις. Οἱ καὶ ἰοῖς παρεπλέκουσιν Ἰησοῦν Χριστὸν, καταξιοπιστευόμενοι ὡς περ θανάσιμον φάρμακον διδόντες μετὰ οἰνομέλιτος, ὅπερ ὁ ἀγνοῶν ἠδέως λαμβάνει, ἐν ἡδονῇ κακῇ τὸ ἀποθανεῖν»³⁶⁴. Είναι γεγονός, ότι η ευχαριστιακή ενότητα και η ενότητα πίστεως αναγνωρίζεται μέσα από τους λόγους του Μάρτυρα³⁶⁵. «Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, οὐκ ἐγὼ, ἀλλ' ἡ ἀγάπη Ἰησοῦ Χριστοῦ, μόνη τῇ χριστιανῇ τροφῇ χρῆσθαι, ἀλλοτρίας δὲ βοτάνης ἀπέχεσθαι, ἥτις ἐστὶν αἵρεσις». Εδώ τονίζεται η πίστη των πρώτων Χριστιανών περί της Θ.Ε. Ότι δηλαδή, το κατεξοχὴν μυστήριο της θυσίας περιλαμβάνει τη δύναμη να δώσει ζωή και ταυτόχρονα να ενώσει τον άνθρωπο με τον Χριστό. Η εν λόγω διδασκαλία αναγνωρίζεται κατά την εποχή

³⁶⁰ Στο ίδιο, 62.

³⁶¹ Στο ίδιο, 62.

³⁶² J. R. Bennet, «A Comparative Study of Eucharistic Teachings of the Didache with Canonical, Early Christian, and Non Christian Literature», *Division of Graduate Instruction Butler University Indianapolis* (1960), 40.

³⁶³ Αναστ. Γ. Μάρας, «Πατερικές αναφορές στη Χριστιανική Λατρεία των Πρώτων Αιώνων: Διδαχή των δώδεκα Αποστόλων και Ιγνάτιος Αντιοχείας», *Διάλογος: Σπουδές στη Θεολογία* 9 (2018): 257.

³⁶⁴ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Τραλλιανούς», PG 5, 680.

³⁶⁵ Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 132.

του Ιγνατίου ως πραγματικό γεγονός και όχι ως απλή θεολογία³⁶⁶. Κατά συνέπεια, η ορθή βιωματική εμπειρία αυτού του γεγονότος καθιστά το σωτηριώδες έργο του Χριστού κατανοητό από τα πιστά μέλη της Εκκλησίας και, συγχρόνως, αποφεύγονται οι αιρετικές διδασκαλίες³⁶⁷. Ακόμα, η χριστιανική τροφή, δηλαδή η Θ.Ε., τελείται αληθώς, μόνον στο χώρο της Εκκλησίας υπό τον οικείο Επίσκοπο ή σε οποιονδήποτε πρεσβύτερο ο Επίσκοπος επιτρέψει, αφού μόνον στο χώρο της Εκκλησίας ο άρτος και ο οίνος μεταβάλλονται σε Σώμα και Αίμα Χριστού³⁶⁸. Ταυτόχρονα, οι αιρετικοί και οι σχισματικοί, οι οποίοι ευρίσκονται εκτός του ιερού χώρου της Εκκλησίας, δεν έχουν αγνή συνείδηση με αποτέλεσμα να στερούνται του αληθινού άρτου του Θεού και της αθανασίας³⁶⁹. Κατά συνέπεια, οδηγούνται σε λανθασμένες θεωρίες, αφού αλλοιώνουν το μυστήριο της Θ.Ε. και από φάρμακο ζωής και αθανασίας δημιουργούν «θανάσιμον φάρμακον (διδόντες) μετά οινόμελιτος» και όποιος το λαμβάνει «έν ήδονη κακή (τὸ) ἀποθανεῖν».

δ. «Ἄρτον Θεοῦ θέλω, ἄρτον οὐράνιον, ἄρτον ζωῆς, ὃς ἐστὶν σὰρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ γενομένου ἐν ὑστέρω ἐκ σπέρματος Δαβὶδ καὶ Ἀβραάμ· καὶ πόμα Θεοῦ θέλω, τὸ αἷμα αὐτοῦ, ὃ ἐστὶν ἀγάπη ἄφθαρτος, καὶ ἀένναος ζωῆς»³⁷⁰, καὶ «Ὑμεῖς οὖν τὴν πραῦπάθειαν ἀναλαμβάνοντες ἀνακτίσασθε ἑαυτοὺς ἐν πίστει, ὃ ἐστὶν σὰρξ τοῦ Κυρίου, καὶ ἐν ἀγάπῃ, ὃ ἐστὶν αἷμα Ἰησοῦ Χριστοῦ»³⁷¹. Ο Ιγνάτιος, στα ανωτέρω αποσπάσματα, συνδέει τα δύο κύρια συστατικά της Θ.Ε., ἴτοι τον ἄρτο με τη Σάρκα και τον οἶνο με το Αἷμα του Χριστού³⁷². Δηλώνει, ακριβῶς την πίστη του, ὅτι ο ἄρτος και ο οἶνος της Θ.Ε., ως προϊόντα ζωῆς και ἀγάπης ἀπὸ τον Θεὸ προς τον ἄνθρωπο, οδηγούν κατά κυριολεξία (και μέσα φυσικά ἀπὸ το μυστήριο της Θ.Ε.) τον ἄνθρωπο στην ἀφθαρτο ἀγάπη και στη ἀέναη ζωὴ του Κυρίου. Οπωσδήποτε, ο πόθος, με τον οποίο κατέχεται ο Ιγνάτιος για το σῶμα και το αἷμα του Κυρίου, καταφάσκει στην έντονη παρουσία του Θεοῦ στον βίον του³⁷³. Ο Χριστιανός δηλαδή, ο οποίος κατέχεται ἀπὸ αὐτόν ακριβῶς τον πόθο, βιώνει

³⁶⁶ J. R. Bennet, «A Comparative Study of Eucharistic Teachings of the Didache with Canonical, Early Christian, and Non Christian Literature», *Division of Graduate Instruction Butler University Indianapolis* (1960), 41.

³⁶⁷ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 161.

³⁶⁸ Στο ίδιο, 162.

³⁶⁹ C.C. Richardson, «The Church in Ignatius of Antioch», *The Journal of Religion* 17, τεύχ. 4 (Οκτ. 1937): 435.

³⁷⁰ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Ρωμαίους», PG 5,693.

³⁷¹ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Τραλλιανούς», PG 5, 681.

³⁷² Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*. τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 131.

³⁷³ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 428.

έντονα την παρουσία του Θεού στη ζωή του, έστω και εάν δεν υποστεί μαρτύριο³⁷⁴. Όμως την ίδια στιγμή έλκεται ασταμάτητα προς εκείνον τον κόσμο όπου είναι ο Κύριος³⁷⁵. Ταυτόχρονα, αυτή η εμπειρία του τον καθιστά θεοφόρο και χριστοφόρο³⁷⁶. Ακόμη, αυτή η βιοματική πληρότητα της αναγεννητικής δύναμης του Σώματος και του Αίματος του Κυρίου έχει ως αποτέλεσμα την εμπειρική υπογράμμιση της ιερότητας και αλήθειας του μυστηρίου, αλλά και την αντιμετώπιση οποιασδήποτε αιρετικής παρενόχλησης (αίρεση των Δοκητών)³⁷⁷. Ακόμα κάτι σημαντικό που αφορά τη Θ.Ε. είναι ότι ο Ιγνάτιος εκφράζει την άποψη, ότι η κοινωνία με τον Χριστό επιτυγχάνεται με τη βρώση και την πόση του σώματος και του αίματος του, ως μιας μορφής «θεοφαγίας»³⁷⁸. «Τρώγοντας», δηλαδή, ο πιστός τον Θεό του επιτυγχάνει και ταυτόχρονα βιώνει - μετέχει στη ζωή του Θεού του. Οπωσδήποτε, απαραίτητες προϋποθέσεις για επιτέλεση του μυστηρίου της Θ.Ε. καθίστανται η πίστη και η αγάπη³⁷⁹.

ε. «Σπουδάσετε οὖν μιᾶ εὐχαριστία χρῆσθαι. μιᾶ γὰρ σὰρξ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἓν ποτήριον εἰς ἔνωσιν τοῦ αἵματος αὐτοῦ, ἓν θυσιαστήριον, ὡς εἶς ἐπίσκοπος, ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ διακόνοις, τοῖς συνδούλοις μου ἵνα, ὃ ἐὰν πράσσητε, κατὰ Θεὸν πράσσητε»³⁸⁰, και «Εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέχονται, διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν, τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν ὑπὲρ τῶν αμαρτιῶν ἡμῶν παθοῦσαν, ἣν τῇ χρηστότητι ὁ Πατὴρ ἤγειρεν. Οἱ οὖν ἀντιλέγοντες τῇ δωρεᾷ τοῦ Θεοῦ συζητοῦντες ἄποθνήσκουσιν. Συνέφερον δὲ αὐτοῖς ἀγαπᾶν, ἵνα καὶ ἀναστῶσιν»³⁸¹. Στα ανωτέρω χωρία ο Ιγνάτιος βεβαιώνει την ύπαρξη ευχών με διαφορετικό περιεχόμενο,

³⁷⁴ Άξιο προσοχής και επισήμανσης θεωρείται το γεγονός της έντονης βιοματικής εμπειρίας και παρουσίας του Θεού στη ζωή των αγίων Πατέρων της Εκκλησίας, ανεξαρτήτως εποχής και συνθηκών βίου. Ο πόθος δηλαδή, με τον οποίο αδημονεί να αποχωρήσει από τον παρόντα βίο και να ενωθεί με τον Κύριο του ο Ιγνάτιος, θεωρείται ισάξιος με τον πόθο του κατά πολύ νεότερου του Αθωνίτου ασκητού αγίου Σιλουανού. Συγκεκριμένα, ιδιαίτερα ξεχωριστό σημείο, αυτής της έντονης επιθυμίας, θεωρείται το χωρίο από τα κείμενα (γραφές) του αγίου Σιλουανού που αναφέρει ότι «...από τότε που γνώρισα τον Κύριο μου, ο Οποῖος αιχμαλώτισε την ψυχή μου, από τότε όλα άλλαξαν μέσα μου και δεν επιθυμώ πια να βλέπω τον κόσμο αυτόν. Η ψυχή μου έλκεται ασταμάτητα προς εκείνο τον κόσμο, όπου είναι ο Κύριος...», βλ. Σ. Σαχάρωφ, *Ο Άγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης* (Έσσεξ: Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, 2005), 358. Βλ. επίσης Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία, τ. Α', Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 54.

³⁷⁵ Σ. Σαχάρωφ, *Ο Άγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης* (Έσσεξ: Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, 2005), 358.

³⁷⁶ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία, τ. Β', Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 428.

³⁷⁷ Ν. Νικολαΐδης, *Αποστολικοί Πατέρες: Γραμματολογική και Θεολογική προσέγγιση*, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 52 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2002), 459.

³⁷⁸ P.-B. Smit, «On Being Consumed: The Martyred Body as a Site of Divine—Human Encounter in the Letters of Ignatius of Antioch», *Religions* 11, 637 (26 Νοε. 2020): 8.

³⁷⁹ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 131.

³⁸⁰ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Φιλαδελφείς», PG 5, 700.

³⁸¹ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Σμυρναίους», PG 5, 713.

όπως «Εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς»³⁸². Επισημαίνεται, ὅτι ὁ ὅρος *Εὐχαριστία* κατὰ πάσα πιθανότητα νὰ αναφερόταν στὴν ευχαριστιακὴ προσευχή, τὸ κεντρικὸ δηλαδὴ τμήμα τῆς ὅλης τελεσιουργίας, ἐνῶ ὁ ὅρος *προσευχή* δηλώνει σαφέστατα τὴ διατύπωση διάφορων αιτημάτων πρὸς τὸν Θεό³⁸³. Επιπλέον, σημειώνεται ἡ χαρακτηριστικὴ ἐπανάληψη ἀπὸ τὸν μάρτυρα, γιὰ ἀκόμη μίᾶ φορὰ λέξεων σημαίνουσας σημασίας ὡς τὸ *Σπουδάζετε* τοῦ Απ. Παύλου. Τονίζεται ἀκριβῶς, ὡς καὶ στὸν Απ. Παῦλο, ἡ σημασία τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ θεωρεῖται ὡς μεγίστης σημασίας πρωταρχικὸ καθήκον καὶ γιὰ τὸν ἅγιον Ἰγνάτιο. Ὁποσδήποτε ἡ ἐνότητα διαφυλάσσεται μόνον στὸ πρόσωπο τοῦ ἐπισκόπου με «ἄμα τῶ πρεσβυτερίῳ καὶ διακόνους, τοῖς συνδούλοις», ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ στὴν ἀποστροφὴ τῶν αἰρετικῶν³⁸⁴, ἀφοῦ «Εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέχονται, διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν, τὴν εὐχαριστίαν σάρκα». Επισημαίνεται ὅτι ἱερό καθήκον τοῦ Ἐπισκόπου δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἡ ἐγκυρὴ ἐπιτέλεση τῶν μυστηρίων, ἀλλὰ καὶ ἡ κήρυξη τοῦ Θεοῦ λόγου καὶ, εἰδικότερα, ἐναντίων τῶν αἰρέσεων³⁸⁵. Ταυτόχρονα, τονίζεται τὸ ἐντόνα ἐπιτιμητικὸ καὶ καυστικὸ ὕφος τοῦ Ἰγνατίου πρὸς τὴν αἵρεση τῶν Δοκητῶν³⁸⁶. Οἱ Δοκῆτες ἦταν αἵρεση τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰγνατίου, οἱ ὁποῖοι ἀπέρριπταν τὸ ἀληθινὸ τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Χριστοῦ καὶ δίδασκαν τὴν κατὰ δόκησιν – φαντασία ἐνανθρώπησίν του³⁸⁷. Κατὰ συνέπεια, δὲν δέχονταν ὅτι «Καὶ ἀληθῶς ἔπαθεν, ὡς καὶ ἀληθῶς ἀνέστησεν ἑαυτόν»³⁸⁸, με ἀποτέλεσμα νὰ ταλαιπωροῦν τὴν Ἐκκλησία καὶ νὰ οδηγοῦν Χριστιανικὲς ψυχὲς στὴν αἵρεση καὶ τὴν ἀπώλεια. Ἀπεναντίας, ὁ θεῖος λόγος τοῦ μάρτυρα καταργεῖ τὴν αἰρετικὴ διδασκαλία με τὴν ἰδιαίτερα σημαντικὴ ευχαριστιακὴ θεολογία του. Κέντρο, δηλαδὴ, τῆς Θ.Ε. ἦταν ἡ «σάρκα» (Σῶμα καὶ Αἷμα) τοῦ Κυρίου, τὴν ὁποία ὁ Θεὸς «ἀνέστησε ἐκ τῶν νεκρῶν»³⁸⁹. Με ἄλλους λόγους, ἡ πίστη ὅτι ἡ Θεία Μετάληψη καθίσταται ἀληθῶς τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ συνιστοῦσε τὴ βιωματικὴ - ἐμπειρικὴ συμμετοχὴ τοῦ πιστοῦ στὸ γεγονός τῆς Ἀνάστασης³⁹⁰. Κατὰ συνέπεια, «οἱ οὖν ἀντιλέγοντες τῇ δωρεᾷ τοῦ Θεοῦ συζητοῦντες ἄποθνήσκουσιν», δὲν προσλαμβάνουν τὴ ζωοποιῶ χάρι τῆς Ἀναστάσεως (διὰ τῆς Μεταλήψεως τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ) καὶ παραμένουν οἰκιοθελῶς στὴν ἐπιθανάτια ἀγωνία τοῦ

³⁸² Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργικὴ «Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15^ο αἰῶνα)»*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 130.

³⁸³ Στὸ ἴδιο, 130.

³⁸⁴ Ν. Νικολαΐδης, *Ἀποστολικοὶ Πατέρες: Γραμματολογικὴ καὶ Θεολογικὴ προσέγγιση*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 52 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2002), 246.

³⁸⁵ C. C. Richardson, «The Church in Ignatius of Antioch», *The Journal of Religion* 17, τεύχ. 4, (Οκτ. 1937): 438.

³⁸⁶ Ν. Νικολαΐδης, *Ἀποστολικοὶ Πατέρες: Γραμματολογικὴ καὶ Θεολογικὴ προσέγγιση*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 52 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2002), 263.

³⁸⁷ Στὸ ἴδιο, 262.

³⁸⁸ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, «Ἐπιστολὴ πρὸς Σμυρναίους», PG 5, 709.

³⁸⁹ Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργικὴ «Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15^ο αἰῶνα)»*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 130.

³⁹⁰ Στὸ ἴδιο, 130 – 131.

Σταυρού³⁹¹. Ακόμα, η «ἐν Χριστῷ ζωή» κατά τη διδασκαλία της Εκκλησίας έχει ως τελικό προορισμό της την ένωση του ανθρώπου με τον Θεό με σκοπό την απόκτηση της αιωνίου ζωής, της ζωής της Βασιλείας των Ουρανών³⁹². Αναντίρρητα, το μοναδικό εφόδιο για κατάκτηση της αθανάτου ζωής, «ὅ ἐὰν πράσσητε, κατὰ Θεὸν πράσσητε» και τονίζεται από τον Ιγνάτιο ότι «Συνέφερεν δὲ αὐτοῖς ἀγαπᾶν, ἵνα καὶ ἀναστῶσιν», καθώς καθίσταται η μετοχή του πιστού στο μυστήριο της Θ.Ε. και η κοινωνία του Σώματος και Αίματος του Κυρίου³⁹³.

---

³⁹¹ Στο ίδιο, 131.

³⁹² Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 164.

³⁹³ Στο ίδιο, 164.

11 Απολογητές Πατέρες και Θεία Ευχαριστία

11.1 Χριστιανοί Απολογητές Πατέρες και η εποχή τους

Ο δεύτερος χριστιανικός αιώνας αποτελεί μία μεταβατική περίοδο για τον Χριστιανισμό και την Εκκλησία. Συγκεκριμένα, αποτελεί τη χρονική περίοδο κατά την οποία η ιεραρχία της Εκκλησίας από τους περιοδεύοντες υπερτοπικούς προφήτες, μεταβιβάζεται σταδιακά στους τοπικούς επισκόπους³⁹⁴. Χαρακτηρίζεται, επίσης και ως η περίοδος κατά την οποία ολοκληρώνεται το πολίτευμα της Εκκλησίας με τους τρεις βαθμούς ιερωσύνης, ήτοι του Επισκόπου, του Πρεσβυτέρου και του Διακόνου³⁹⁵. Άλλο σημαντικό στοιχείο της εποχής, αποτελεί η -κατά κυριολεξία- κυριαρχία των εξ Εθνών Χριστιανών, επί του πρώιμου Χριστιανισμού, με αποτέλεσμα να διαφοροποιηθούν αρκετά σημεία του αρχικού Χριστιανισμού³⁹⁶. Ταυτόχρονα, όμως, αυτό το γεγονός, αποτελεί και την ιδανική περίοδο κατά την οποία Χριστιανισμός και Ελληνισμός, δημιουργούν τις κατάλληλες διαδικασίες καθορισμού των σχέσεών τους με την Εκκλησία³⁹⁷.

Παράλληλα, η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από έντονο αντιχριστιανικό πνεύμα. Συγκεκριμένα, ποικίλες κατηγορίες αναφύονται συν τω χρόνω κατά της Εκκλησίας, τόσο από πλευράς Ιουδαίων³⁹⁸, όσο και από πλευράς του ελληνορωμαϊκού κόσμου, με αποτέλεσμα να πλαστογραφούν την αποστολή και το μήνυμά της³⁹⁹. Όλη αυτή η περιρρέουσα ατμόσφαιρα είχε φυσικά αντίκτυπο στη ζωή των πιστών. Έτσι, το αρνητικό κατά του Χριστιανισμού κλίμα γενικεύεται, οπότε οι χριστιανοί αντιμετωπίζονται ως επικίνδυνοι εχθροί όχι μόνο του Μωσαϊκού νόμου, αλλά και του ίδιου του ρωμαϊκού κράτους⁴⁰⁰. Οι Χριστιανοί διώκονται και οδηγούνται σε μαρτύρια, με μόνο την αιτιολογία

---

³⁹⁴ Αναστ. Γ. Μάρας, «Οι Απολογητές του 2^{ου} – 3^{ου} αιώνα και η εποχή τους», *Επιστημονική Επετηρίς: Αφιέρωμα στον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλο* (2011), 401.

³⁹⁵ Στο ίδιο, 401.

³⁹⁶ Στο ίδιο, 401.

³⁹⁷ Στο ίδιο, 401.

³⁹⁸ Η πίστη τους στην αποκλειστικότητα της θρησκείας των πατέρων τους (Μωσαϊκό νόμο και λατρεία), καθώς και η προσπάθεια ανατροπής των παραδεδομένων ηθών και εθίμων (Λατρεία του Σαββάτου, αποκλειστικότητα της περιτομής κ.ά.) από τον Χριστιανισμό, οδηγεί αρκετούς χριστιανούς στο μαρτύριο και το θάνατο, βλ. Ν. Νικολαΐδης, «Απολογητές», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 169.

³⁹⁹ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 217.

⁴⁰⁰ Ν. Νικολαΐδης, «Απολογητές», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 169.

ότι φέρουν το όνομα Χριστιανοί⁴⁰¹. Κατά συνέπεια η Εκκλησία ήταν υποχρεωμένη να απαντήσει στις κατηγορίες και στα ερωτήματα, τόσο του εθνικού όσο και του ιουδαϊκού κόσμου, τα οποία αφορούν την ολοένα και αρνητικά αυξανόμενη περιρρέουσα ατμόσφαιρα σε βάρος των χριστιανών, σε σχέση με την αλήθεια της πίστης και τη ζωή της Εκκλησίας⁴⁰². Σημειώνεται, ότι ο Χριστιανισμός και κατά συνέπεια η χριστιανική διδασκαλία, θεωρείται κυρίως από τους φιλόσοφους⁴⁰³, τους μορφωμένους της εποχής, ως μια ιδιαίτερα απλοϊκή διδασκαλία⁴⁰⁴. Εξαιτίας δηλαδή, της απλοϊκής και ασύμβατης με τη φιλοσοφία συγγραμμάτων της, η χριστιανική πίστη αντιμετωπιζόταν ως πλάνη, ως παράλογη και συγχρόνως ως ύβρης κατά των ειδωλολατρικών θεών⁴⁰⁵.

Επομένως, απαντήσεις στα διάφορα ερωτήματα και κατ' επέκταση ανατροπή του αρνητικού κλίματος κατά του Χριστιανισμού, έπρεπε να δοθεί στο επίπεδο του διαλόγου της φιλοσοφικής κυρίως επιχειρηματολογίας⁴⁰⁶. Έπρεπε, δηλαδή, να βρεθεί μία κοινή βάση, κατά την οποία θα μπορούσε να συνδεθεί η χριστιανική πίστη με τη φιλοσοφική γνώση, για να υπάρξει έτσι ο απαραίτητος διάλογος⁴⁰⁷. Το έργο αυτό, δηλαδή της φιλοσοφικής παρουσίας του Χριστιανισμού στον εκτός της Εκκλησίας κόσμο, έφεραν εις πέρας οι Έλληνες Απολογητές⁴⁰⁸. Ιδιαίτερα, από το 120 (περίπου) και για ένα αιώνα (220), οι Έλληνες Απολογητές⁴⁰⁹, αποτελούν ιστορικά την ιδιαίτερη εκείνη ομάδα η οποία,

---

⁴⁰¹ Παν. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 2 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1963), 1137.

⁴⁰² Ν. Νικολαΐδης, «Απολογητές», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 169.

⁴⁰³ Συγκεκριμένα, ο Κέλσος Έλληνας εθνικός φιλόσοφος του δευτέρου αιώνα και πολέμιος του Χριστιανισμού, αναφέρει ότι ο Χριστιανισμός είναι μία θρησκεία για τους φτωχούς, τους αδαείς και παράλογους ανθρώπους. Επίσης, επισημαίνει τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει ο Χριστιανισμός για την ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τον αυτοκράτορα και ταυτόχρονα προτρέπει τους Χριστιανούς όπως σεβαστούν τους νόμους (ρωμαϊκού κράτους) και αναλάβουν πολιτικά και στρατιωτικά αξιώματα. Βλ. Paria L.E. Ramelli, «"Ethos" and "Logos": A Second-Century Debate Between "Pagan" and Christian Philosophers» *Vigiliae Christianae* 69, τεύχ. 2 (2015): 132 - 133.

⁴⁰⁴ Αναστ. Γ. Μάρας, «Οι Απολογητές του 2^{ου} – 3^{ου} αιώνα και η εποχή τους», *Επιστημονική Επετηρίς: Αφιέρωμα στον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλο* (2011), 407.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, 407.

⁴⁰⁶ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 217 - 218.

⁴⁰⁷ Στο ίδιο, 219.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, 217.

⁴⁰⁹ Κατά τον Ν. Νικολαΐδη οι Έλληνες Απολογητές Πατέρες ασχολήθηκαν με τη συγγραφή Απολογίων. Επομένως, Απολογία (εξού και Απολογητής/ές) ονομάζεται το είδος της εκκλησιαστικής γραμματείας, το οποίο αναπτύσσεται κατά τον δεύτερο αιώνα και έχει ως κύριο γνώρισμά του τον απολογητισμό, βλ. Ν. Νικολαΐδης, «Απολογητές», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 169. Ακόμα κατά τον Ε. Θεοδώρου, η λέξη *απολογητική*, σχετίζεται με τις λέξεις *απολογία* και *απολογέομαι*, - *ουμαί*. Χρησιμοποιείται για την αυτό- υπεράσπιση της πίστης και προσέλαβε μέσα στην Ιστορία διάφορες μορφές και αποχρώσεις. Έχει δε βιβλική θεμελίωση και κύριος σκοπός της ήταν η -με επιχειρήματα και απόδείξεις- αποδυνάμωση των επιθέσεων είτε εναντίον ολόκληρου του Χριστιανισμού, είτε εναντίον κεντρικών Χριστιανικών δογμάτων, αληθειών και ηθικών κανόνων. Επίσης, η απολογητική

βασισμένη στην άριστη παιδεία και φιλοσοφική κατάρτιση της, παρουσιάζει την πίστη της μέσα από φιλοσοφικά επιχειρήματα στον εκτός της Εκκλησίας κόσμο⁴¹⁰. Ενώ, δηλαδή, οι Αποστολικοί Πατέρες κατέγραψαν την εμπειρία τους από την εκκλησιαστική κοινωνία, οι Απολογητές Πατέρες χρησιμοποιούν τη φιλοσοφική γλώσσα της εποχής τους με ελλόγιμο τρόπο, για να υπερασπιστούν τον Χριστιανισμό και ταυτόχρονα, να καταστήσουν τη διδασκαλία τους κατανοητή στους λόγιους και μορφωμένους της αυτοκρατορίας⁴¹¹. Επιπρόσθετα, καθίστανται πρωτοπόροι και καινοτόμοι εμπνευστές του Χριστιανισμού αφού, ως φιλόσοφοι ή ως ρήτορες οι περισσότεροι, αντιμετώπισαν τις απόψεις των πολέμιων του Χριστιανισμού στη βάση της φιλοσοφικής σκέψεως⁴¹². Χρησιμοποιούν, δηλαδή, όρους και έννοιες της ελληνικής φιλοσοφίας, επηρεάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, τη σκέψη και διατύπωση της θεολογικής διδασκαλίας του Χριστιανισμού⁴¹³. Βέβαια, δικαίως χαρακτηρίζονται και ως οι πρώτοι θεολόγοι του Χριστιανισμού, αφού ανέπτυξαν τη θεολογία τους με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να βασίζεται στις αρχές και τους κανόνες της ρητορικής⁴¹⁴. Ταυτόχρονα, υπερασπίστηκαν με σθένος τους ανυπεράσπιστους χριστιανούς και την Εκκλησία, αφού παρουσιάζονται ως δικηγόροι⁴¹⁵, έναντι των διάφορων ψευδών κατηγοριών που οδηγούσαν στις απηνείς διώξεις και τους πιστούς σεφρικάλεα μαρτύρια⁴¹⁶.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθούν οι πλέον σημαντικοί λόγοι και αιτίες, οι οποίες οδήγησαν στο αρνητικό κατά του Χριστιανισμού κλίμα της εποχής. Αρχικά, η εκρηκτική αύξηση των χριστιανών επιφέρει βλάβη σε οικονομικά συμφέροντα διάφορων κερδοφόρων επαγγελματικών τάξεων (όπως κρεοπώλων, χρυσοχόων, φιλοσόφων κ.ά.). Ειδικότερα, η αποστροφή και απομάκρυνση, του λαού από την ειδωλολατρεία (με την

αυτή προσπάθεια απέβλεπε στη στήριξη του ιεραποστολικού έργου μέσα στις τάξεις τόσο των Ιουδαίων, οι οποίοι έπρεπε να κατανοήσουν ότι ο Χριστιανισμός είναι πραγματοποίηση των μεσσιανικών προφητειών, όσο και των Εθνικών, οι οποίοι έπρεπε να πεισθούν ότι η χριστιανική θρησκεία και πίστη είναι η *vera* και *melior philosophia* (αληθινή και καλύτερη φιλοσοφία), βλ. Ε. Θεοδώρου, «Απολογητική», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 169 - 170.

⁴¹⁰ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 217.

⁴¹¹ Αναστ. Γ. Μάρας, «Οι Απολογητές του 2^{ου} – 3^{ου} αιώνα και η εποχή τους», *Επιστημονική Επετηρίς: Αφιέρωμα στον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλο* (2011), 417.

⁴¹² Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 218.

⁴¹³ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 526.

⁴¹⁴ Αναστ. Γ. Μάρας, «Οι Απολογητές του 2^{ου} – 3^{ου} αιώνα και η εποχή τους», *Επιστημονική Επετηρίς: Αφιέρωμα στον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλο* (2011), 415.

⁴¹⁵ Παν. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 2 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1963), 1137.

⁴¹⁶ Εντύπωση, προκαλεί η ιδιαίτερη σκληρότητα και η ανήλεη ωμότητα, με την οποία διώκονταν αυτή την περίοδο οι χριστιανοί από τους ειδωλολάτρες (παγανιστές) και περιγράφεται μέσα από μαρτυρίες σε επιστολές της εποχής, βλ. Ilaria L.E. Ramelli, «"Ethos" and "Logos": A Second-Century Debate Between "Pagan" and Christian Philosophers», *Vigiliae Christianae* 69, τεύχ. 2 (2015): 135 - 136.

αποχή βρώσης ειδωλόθυτων και προσφορών στους ειδωλολατρικούς ναούς), δημιουργεί σοβαρά προβλήματα βιοπορισμού σε διάφορα επαγγέλματα, αλλά και στα ίδια τα ειδωλολατρικά ιερατεία⁴¹⁷. Άλλο σημαντικό σημείο εχθρότητας, κατά του Χριστιανισμού, ήταν η δραματική μείωση των μαθητών των φιλοσοφικών σχολών. Δηλαδή, με τη θεώρηση του Χριστιανισμού ως φιλοσοφίας, αρκετοί μαθητές των φιλοσοφικών σχολών εισχώρησαν σε αυτόν και τον ασπάστηκαν⁴¹⁸. Κατά συνέπεια, η δραματική μείωση των πιστών του ειδωλολατρικού κόσμου, γέννησε την έχθρα και το μίσος κατά του Χριστιανισμού.

Απεναντίας, η αυστηρότητα του βίου των χριστιανών οδηγεί τους μνημένους στην εσωστρέφεια της κοινότητας και εκφράζεται μέσα από τις χριστιανικές συνάξεις (με σκοπό την προσευχή και την κλάση του άρτου). Ειδικότερα, ο χριστιανικός αποκλειστικός μονοθεϊσμός τον καθιστούσε ασύμβατο με οποιοδήποτε άλλο θρησκευτικό σύστημα της αυτοκρατορίας⁴¹⁹. Υπενθυμίζεται, ότι ο χριστιανισμός απαιτούσε την πλήρη και κατά κυριολεξία μεταστροφή του πιστού. Σήμαινε, δηλαδή, την εγκατάλειψη μίας κοινότητας, με την οποία μοιραζόταν μία θρησκευτική ταυτότητα, με σκοπό να εισέλθει σε μία άλλη κοινότητα, με νέα ταυτότητα και όρια⁴²⁰. Αυτή ακριβώς η ενέργεια δεν ήταν μόνο μια άλλη θρησκεία στο ποικίλο θρησκευτικό πανόραμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αλλά κάτι το διαφορετικό, το πρωτότυπο, το εκτός νόμου⁴²¹, ήταν μια εναλλακτική στις παραδοσιακές λατρείες⁴²². Φυσικά, αυτή η αποκλειστικότητα της λατρείας του ενός Θεού και ταυτόχρονα η αρνητική στάση των χριστιανών έναντι των περισσότερων από τους ισχύοντες νόμους και

---

⁴¹⁷ Παν. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 2 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1963), 1134.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, 1135.

⁴¹⁹ Mar Marcos, «Persecution, Apology and the Reflection on Religious Freedom and Religious Coercion in Early Christianity», *Academia*, This article has been written with the financial support of the Ministerio de Economía y Competitividad of the Spanish Government (Research Project HAR2009-12679-CO2-02), 40.

⁴²⁰ Στο ίδιο, 40.

⁴²¹ Στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία υπήρχε νόμος, ο οποίος αφορούσε τη λατρεία. Ήταν ο νόμος περί εταιρειών και θρησκειών. Κατ' αυτόν τον νόμο κάθε θρησκεία γινόταν αποδεκτή από το ρωμαϊκό κράτος εφόσον δεν ήταν αποκλειστική. Εάν δηλαδή, επέτρεπε την συμμετοχή των πιστών της στην κρατική λατρεία και κατά συνέπεια, θα χρησιμοποιούσε στοιχεία της παλαιάς θρησκείας, τα οποία φυσικά θα αναμείγνυε με στοιχεία της νέας θρησκείας. Τονίζεται, ότι η Ιουδαϊκή θρησκεία δεν περιοριζόταν από αυτόν τον νόμο, αφού είχε συνάψει παλαιότερα ειδική σύμβαση με τις ρωμαϊκές αρχές. Ο Χριστιανισμός όμως, ήταν απόλυτος και μονοθεϊστικός. Επίσης, δεν αποτελούσε έθνος όπως ο Ιουδαϊσμός και συνεπώς δεν μπορούσε να συνάψει παρόμοια συμφωνία, αλλά και ούτε επιδύκνυε την παραμικρή ελαστικότητα όπως ο Ιουδαϊσμός. Γι' αυτό άλλωστε και οι έπαρχοι (και όλοι οι διόκτες των Χριστιανών), προφασιζόμενοι τον νόμο περί εταιρειών και θρησκειών, θεωρούσαν τον Χριστιανισμό εκτός νόμου και προέβαιναν σε πράξεις ωμής βίας (κατά των Χριστιανών), βλ. Παν. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 2 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1963), 1136.

⁴²² Mar Marcos, «Persecution, Apology and the Reflection on Religious Freedom and Religious Coercion in Early Christianity», *Academia*, This article has been written with the financial support of the Ministerio de Economía y Competitividad of the Spanish Government (Research Project HAR2009-12679-CO2-02), 40.

θεσμούς⁴²³, δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή από τη ρωμαϊκή κοινωνία, αλλά ούτε και από τη ρωμαϊκή πολιτεία⁴²⁴. Ιδιαίτερα, την αντίληψη των Χριστιανών ότι ανήκουν σε άλλη πατρίδα, την ουράνια πατρίδα, με αποτέλεσμα να μην αποδίδουν τιμές στους θεούς του κράτους και στον αυτοκράτορα, «διέβαλλε» κατά την ρωμαϊκή αντίληψη την ειρήνη των θεών⁴²⁵. Έτσι, κάθε θεομηνία, λιμός, επιδημία και γενικά οποιαδήποτε συμφορά μάστιζε την αυτοκρατορία, αποδίδονταν στους Χριστιανούς⁴²⁶. Επομένως, οι χριστιανοί αντιμετωπίζονται ως επικίνδυνοι εχθροί του ρωμαϊκού κράτους, ικανοί να διαταράξουν τα επικρατούντα θρησκευτικά, κοινωνικά και διαπροσωπικά μεγέθη και ήθη⁴²⁷.

Επομένως, καθώς το αρνητικό κλίμα κατά του Χριστιανισμού αυξάνει, οι εχθροί του αναζητούν διάφορες προφάσεις και ερείσματα, για να διώξουν τους πιστούς της νέας θρησκείας. Πράγματι, αφορμή των εθνικών για ωμότητες και διώξεις κατά των Χριστιανών, έγιναν ορισμένες προσφωνήσεις κατά τις ιδιαίτερες συναθροίσεις των Χριστιανών. Όταν, δηλαδή, οι Χριστιανοί κατά τη διάρκεια του μυστηρίου της Θ.Ε. προσφωνούσαν λόγους όπως «λάβετε φάγετε τοῦτο ἐστὶ τὸ σῶμά μου» και «πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες τοῦτο γάρ ἐστὶ τὸ αἷμά μου», θεωρούσαν ότι τελούσαν ανθρωποθυσίες. Άλλο γεγονός παρανοήσεως, υπήρξε η μεταξύ των Χριστιανών προσφώνησης ως «αδελφός» και «αδελφή», καθώς και ο αναμεταξύ τους ασπασμός (φίλημα ειρήνης). Θεωρούσαν δηλαδή ότι, οι Χριστιανοί αφού είναι αδελφοί και ασπάζονται ο ένας τον άλλο, επιδίδονται σε σαρκικές αναμεταξύ τους αμαρτίες. Κατά συνέπεια, οι εθνικοί κατηγορούσαν τους Χριστιανούς για αθεΐα, καθώς επίσης ότι τελούσαν θυέστεια δείπνα και νεπιδίδονται σε οιδιπόδειες μείξεις, δηλαδή

---

⁴²³ Παν. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 2 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1963), 1133.

⁴²⁴ Κατά τον καθηγητή Απ. Γλαβίνα υπάρχει η εξής παρατήρηση: Στο Ρωμαϊκό Κράτος η θρησκεία ήταν στενά δεμένη με την Πολιτεία, σε τέτοιο βαθμό που να ταυτίζονται και να φαίνεται ότι όλες οι εκδηλώσεις οι θρησκευτικές, όλα όσα αφορούσαν στη μορφή και τους τύπους της θρησκείας πήγαζαν από την Πολιτεία. Η ρωμαϊκή θρησκεία είχε, ως εθνική θρησκεία, πολιτικό χαρακτήρα και με βάση αυτή την εξάρτηση δεν ήταν δυνατό να ανεχθεί άλλη θρησκεία, που στηριζόταν σε άλλες αρχές. Η παγκοσμιότητα των αρχών του Χριστιανισμού αποτελούσε πρόκληση για τη ρωμαϊκή θρησκεία, αφού έμμεσα ή άμεσα αντιπαραθέτονταν στις αντιλήψεις του ρωμαϊκού κράτους, που θεωρούσε τη θρησκεία ως πολιτική διάσταση στην υπηρεσία των συμφερόντων του. Όταν ο Χριστιανισμός εμφανίζεται ως ανατροπέας της εθνικής θρησκείας των Ρωμαίων, αυτομάτως εκλαμβάνεται και ως ανατροπέας του επικρατούντος πολιτικού συστήματος. Και από τι στιγμή που ο Μάρκος Αυρήλιος επιδιώκει να αναβιώσει το αρχαίο ρωμαϊκό πνεύμα, ώστε να αποκτήσει η ρωμαϊκή πολιτεία την παλιά της αίγλη, δεν ήταν δυνατό να ανεχθεί τον Χριστιανισμό που ανέτρεπε την εθνική ρωμαϊκή θρησκεία, αφού, όπως είπαμε, η τελευταία ήταν άρρηκτα δεμένη με την πολιτεία, βλ. https://www.oodegr.com/oode/biblia/diogmoi_1/10.htm. (Ημ. ανάκτησης: 27Απρ. 2010).

⁴²⁵ Παν. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 2 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1963), 1134.

⁴²⁶ Σ το ίδιο, 1134.

⁴²⁷ Ν. Νικολαΐδης, «Απολογητές», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 169.

κανιβαλισμό και αιμομιξία⁴²⁸. Γι' αυτό άλλωστε και οι Χριστιανοί, χαρακτηρίζονταν από τους Εθνικούς ως «μισητές του ανθρωπίνου γένους»⁴²⁹.

Εντούτοις, ενώ οι Χριστιανοί χαρακτηρίζονται ως «μισάνθρωποι» και κατηγορούνται ότι απιστούν με τη στάση και τις πράξεις τους προς την αυτοκρατορία⁴³⁰, παραβιάζοντας θεσμούς και νόμους, η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Αυτή ακριβώς την αλήθεια για τη ζωή και τον βίο των Χριστιανών, υπεραμύνονται και προσπαθούν να αναδείξουν στον εκτός της Εκκλησίας κόσμο, οι Απολογητές Πατέρες. Οι Χριστιανοί χαρακτηρίζονται, από τους Απολογητές, ως φιλήσυχοι και άριστοι πολίτες αφού πληρώνουν τους φόρους τους και σέβονται την κοινωνική τάξη⁴³¹. Οι Απολογητές τονίζουν την ηθική καθαρότητα των Χριστιανών και την αμώμητο λατρεία τους, σε αντίθεση με την ηθική ανηθικότητα, με την οποία τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα και θρησκευματα δύναται να τελούν τις ανήθικες και οργιαστικές λατρείες τους⁴³². Αξιοπρόσεκτο μάλιστα γεγονός της ζωής των Χριστιανών, αποτελεί ο ενάρετος βίος τους. Συγκεκριμένα, οι Χριστιανοί δεν επέτρεπαν σε καμία περίπτωση στον εαυτό τους να κοιτάζουν γυναίκα με πονηρό σκοπό, αλλά και ούτε επέτρεπαν στον εαυτό τους να βλέπουν αιμοβόρα θεάματα, τα οποία διαδραματιζόνταν στα ιπποδρόμια της εποχής⁴³³. Λόγω μάλιστα της πίστης τους στον αληθινό Θεό, αποτελούν την υγιέστατη μερίδα πολιτών της αυτοκρατορίας, αφού ο ενάρετος βίος τους πηγάζει μέσα από την τήρηση των εντολών του Κυρίου⁴³⁴. Αντ' αυτού όμως, οι Χριστιανοί διώκονται αποκλειστικά και μόνο λόγω του ονόματός τους. Όποιος δηλαδή, ονομάζεται Χριστιανός, καταδικάζεται αμέσως σε μαρτύρια και θάνατο. Χωρίς μάλιστα να ερευνηθεί εάν έχουν διαπράξει κάποιο έγκλημα και χωρίς να υποβληθούν σε δίκη, όπως ισχύει σε κάθε άλλο πολίτη της αυτοκρατορίας⁴³⁵. Οι Απολογητές εμμένουν για την ευσεβή και φιλήσυχη φύση των Χριστιανών, για την πηγαία αγάπη τους προς τους

---

⁴²⁸ Αναστ. Γ. Μάρας, «Οι Απολογητές του 2^{ου} – 3^{ου} αιώνα και η εποχή τους», *Επιστημονική Επετηρίς: Αφιέρωμα στον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλο*, Α' Έκδοση (2011), 407.

⁴²⁹ Παν. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α.Π. Λυγγούρης, τ. 2 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1963), 1134.

⁴³⁰ Mar Marcos, «Persecution, Apology and the Reflection on Religious Freedom and Religious Coercion in Early Christianity», *Academia*, This article has been written with the financial support of the Ministerio de Economía y Competitividad of the Spanish Government (Research Project HAR2009-12679-CO2-02), 45.

⁴³¹ Στο ίδιο, 46.

⁴³² Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τ. Α', *Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005) 65.

⁴³³ Παν. Κ. Χρήστου, «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 2 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1963), 1134.

⁴³⁴ Anastasios G. Maràs, «The Issue of Rhetoric for Christian Apologists in the Second Century», *Augustinianum* 50 (2010): 409.

⁴³⁵ Mar Marcos, «Persecution, Apology and the Reflection on Religious Freedom and Religious Coercion in Early Christianity», *Academia*, This article has been written with the financial support of the Ministerio de Economía y Competitividad of the Spanish Government (Research Project HAR2009-12679-CO2-02), 46.

εχθρούς τους, την αυστηρή ηθική τους, αλλά και για την πίστη τους προς τον αυτοκράτορα⁴³⁶. Στόχος των Απολογητών είναι να πείσουν τους άρχοντες και διανοούμενους της εποχής, ότι οι Χριστιανοί και οι πεποιθήσεις τους δεν αποτελούν απειλή για το κράτος⁴³⁷. Προχωρούν μάλιστα και ένα βήμα παραπέρα. Για να καταδικάσουν την ωμή και άδικη βία κατά των Χριστιανών, από τις ρωμαϊκές αρχές, τονίζουν ότι έστω και εάν ο Χριστιανισμός θεωρείται ως θρησκεία χωρίς νόημα, όπως και τα δόγματά του θεωρούνται ομοίως λανθασμένα, δεν αποτελεί απειλή για κανέναν άνθρωπο⁴³⁸, θεσμό και νόμο της πολιτείας.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι Απολογητές Πατέρες, για να αντικρούσουν τις διάφορες κατηγορίες κατά των Χριστιανών, επιδιώκουν στο να επιλέγουν τα θέματά τους⁴³⁹. Όπως παρατηρεί ο καθηγητής Αναστ. Μαράς, οι –κυρίως– έξι θέσεις των Πατέρων, εστιάζονται και συγχρόνως αντιπαρατίθενται κατά των πολεμίων του Χριστιανισμού: 1. Στο ότι ο Χριστιανισμός είναι η απόλυτη αλήθεια, αφού με τη σάρκωση του Θεού Λόγου αποκαλύπτεται η θεία φιλοσοφία, ο Χριστιανισμός. 2. Τονίζουν την ανηθικότητα των ειδωλολατρικών μυστηρίων και μύθων και συγχρόνως χλευάζουν τους ψεύτικους θεούς τους. Ταυτόχρονα, αντιπαραβάλλουν τη μεγάλη σημασία της μονοθεΐας, τη θεότητα του Ιησού Χριστού και το δόγμα της ανάστασης. 3. Υπεραμύνονται της αρχαιότητας του Χριστιανισμού, η οποία πηγάζει μέσα από την οργανική ενότητα της Π.Δ. σε σχέση με την Κ.Δ. 4. Βεβαιώνουν την παρουσία του Μεσσία Χριστού, μέσα από τις επαγγελίες των προφητών της Π.Δ. 5. Προβάλλουν τη χριστιανική ηθική, η οποία χαρακτηρίζεται από την αρετή και την αγάπη. Σκοπός τους είναι η ανάδειξη μίας ιδεώδους κοινωνίας, η οποία ενώνει τον άνθρωπο με τον συνάνθρωπό του. 6. Αναφέρονται στα θαύματα του Ιησού Χριστού⁴⁴⁰.

Οπωσδήποτε, σημαίνουσας σημασίας θεωρείται, για τον χριστιανικό κόσμο, το έργο των Απολογητών Πατέρων. Μπορεί πράγματι να μην βοήθησε τόσο στη μανιώδη καταδίωξη και το μένος των Εθνικών έναντι των Χριστιανών, ωστόσο, διεύρυνε τους ορίζοντες του Χριστιανισμού, εισάγοντας τους τελευταίους στους κύκλους των

---

⁴³⁶ Στο ίδιο, 48.

⁴³⁷ Στο ίδιο, 48.

⁴³⁸ Στο ίδιο, 48.

⁴³⁹ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 525.

⁴⁴⁰ Αναστ. Γ. Μαράς, *Πατερική Θεολογία και χριστιανικός πολιτισμός: Έλληνες και Λατίνοι Πατέρες – Εκκλησιαστική ιστορία, Ορθοδοξία, Περιβάλλον και Εκπαίδευση*, (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλη, 2008), 38.

καλλιεργημένων ανθρώπων⁴⁴¹. Οι Απολογητές, τονίζουν και ταυτόχρονα παρουσιάζουν τον Χριστιανισμό ως το κορύφωμα της διανοητικής προσπάθειας του ανθρώπου, να κατανοήσει την θεία αποκάλυψη ως τη μόνη αληθινή φιλοσοφία⁴⁴². Γι' αυτό άλλωστε, διατηρούσαν αρκετές φιλοσοφικές τους συνήθειες, όπως ήταν το φιλοσοφικό τριβώνιο, αφού θεωρούσαν τον Χριστιανισμό ως τη νέα φιλοσοφία⁴⁴³.

Ωστόσο, η θεολογία των Απολογητών Πατέρων υπήρξε ανεπαρκής. Η απασχόλησή τους με θέματα, τα οποία ενδιέφεραν κυρίως τους εθνικούς διανοούμενους, άφηνε κατ' ουσίαν αρκετά ανεξετάστα, αλλά σημαίνουσας σημασίας για τον Χριστιανισμό, θεολογικά προβλήματα⁴⁴⁴. Δηλαδή, η φύση του έργου τους επέτρεπε στους Απολογητές Πατέρες να ενασχολούνται με θέματα, τα οποία ενδιέφεραν κατά κύριο λόγο τους εθνικούς διανοούμενους και, κατά συνέπεια, άφηναν ανεξερευνήτα τα επι μέρους θεολογικά προβλήματα⁴⁴⁵. Ακόμα κάτι σημαντικό, φαίνεται ότι δεν ήθελαν να προκαλούν τους διώκτες της Εκκλησίας και να δίνουν την εντύπωση ότι οι Χριστιανοί αποτελούν μια αποκλειστική σύναξη, η οποία προσδιορίζεται μέσα από μυστηριακές τελετές και κλειστές μυστικές συναθροίσεις⁴⁴⁶. Έτσι άλλωστε, εξηγείται το γεγονός, ότι ενώ ιστορικά υπήρξαν αρκετοί Απολογητές όπως οι Κορδάτος, Αριστείδης ο Αθηναίος, Αρίστων Πελλαίος, Ιουστίνος ο φιλόσοφος και μάρτυς, Τατιανός, Αθηναγόρας, Θεόφιλος Αντιοχείας, Μελίτων, Μινούκιος και Τερτυλλιανός⁴⁴⁷, ελάχιστοι αναφέρθηκαν περί του μυστηρίου της Θ.Ε. Πιο συγκεκριμένα, μόνον ο φιλόσοφος και μάρτυς Ιουστίνος⁴⁴⁸, αναφέρεται στις απολογίες του περί του μυστηρίου της Θ.Ε. Ο Ιουστίνος είχε ως σκοπό του, να διασκεδάσει τις ανησυχίες

---

⁴⁴¹ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τ. Α', *Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 66.

⁴⁴² Στο ίδιο, 66.

⁴⁴³ Στο ίδιο, 66.

⁴⁴⁴ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 527.

⁴⁴⁵ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τ. Α', *Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 67.

⁴⁴⁶ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 264.

⁴⁴⁷ Ν. Νικολαΐδης, «Απολογητές», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 169.

⁴⁴⁸ Κατά τον καθηγητή Κ. Σκουτέρη υπάρχει η εξής παρατήρηση: από τους άλλους Απολογητές δεν έχουμε θεολογικές αναφορές σχετικά με την ύπαρξη και το χαρακτήρα της Εκκλησίας, ούτε σχετικά με τα μυστήρια του Βαπτίσματος και της Θείας Ευχαριστίας. Όπως έχει ήδη τονισθεί, οι Απολογητές είχαν ένα πρόγραμμα εργασίας και επέλεξαν τα θέματά τους σύμφωνα με τις επιδιώξεις τους. Αυτός είναι ο λόγος που ιδιάζοντα της Εκκλησίας θέματα έμειναν ανεξετάστα. Δεν θα πρέπει, συνεπώς, να μας ξενίζει το γεγονός ότι ο κύκλος της θεολογικής μαρτυρίας των Απολογητών είναι περιορισμένος και η επιλογή των θεμάτων, με τα οποία καταγίνονται, ουδέν άλλο υποδηλώνει παρά τις, με βάση τα δικά τους κριτήρια, προτεραιότητές τους. Βλ. Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 266.

της ρωμαϊκής εξουσίας περί δήθεν συνομοσίων των Χριστιανών και ανηθικότητας των Χριστιανικών μυστηρίων⁴⁴⁹.

11.2 Άγιος Ιουστίνος ο φιλόσοφος και μάρτυρας

Ο φιλόσοφος και μάρτυρας Ιουστίνος θεωρείται ως ο κορυφαίος και ως ο πλέον σπουδαιότερος, από όλους τους Απολογητές του 2ου αιώνα⁴⁵⁰. Κατά τον Μεθόδιο Ολύμπου μνημονεύεται ως άνδρας «μη απέχοντα πολὺ τῶν ἀποστόλων οὔτε κατὰ τὸν χρόνον οὔτε κατὰ τὴν ἀρετὴν»⁴⁵¹. Η ακριβής ημερομηνία γέννησής του δεν είναι απολύτως βέβαιη. Από ορισμένους ερευνητές αναφέρεται το έτος 100, ενώ κατά άλλους το 110⁴⁵². Ο Ιουστίνος είχε καταγωγή από τη Φλαβίαν Νεάπολη (σημερινή Ναμπλούς) της Συρίας και ήταν Εθνικός στο θρήσκευμα⁴⁵³. Ανήσυχο πνεύμα, από νεαρή ηλικία φλέγεται με πόθο, για να δώσει λύση σε όλα τα μεταφυσικά προβλήματα, τα οποία τον απασχολούν⁴⁵⁴. Κατά συνέπεια ελκύεται και οδηγείται στη φιλοσοφία. Διαδοχικά, μαθητεύει σε οπαδούς των διαφόρων φιλοσοφικών συστημάτων της εποχής του (Στωϊκούς, Πυθαγορείους, Περιπατητικούς και Πλατωνικούς)⁴⁵⁵.

Τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα όμως, γρήγορα κουράζουν και απογοητεύουν τον αναζητητή της αλήθειας, ενώ ταυτόχρονα οι έντονες υπαρξιακές αναζητήσεις του εξακολουθούν να μένουν αναπάντητες⁴⁵⁶. Σταθμό στη ζωή του αποτελεί η συνάντησή του με έναν άγνωστό του χριστιανό γέροντα⁴⁵⁷. Η μεταξύ τους συζήτηση που θα ακολουθήσει, θα βοηθήσει τον Ιουστίνo στο να αναιρέσει, όλες τις πλατωνικές δοξασίες περί αθανασίας και μετεμψυχώσεως⁴⁵⁸. Ακόμα, θα τον βοηθήσει να κατανοήσει τη ματαιότητα και την

---

⁴⁴⁹ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τ. Α', *Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 65.

⁴⁵⁰ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 62.

⁴⁵¹ Παν. Κ. Χρήστου, «Ιουστίνος. Ο φιλόσοφος και μάρτυς. Μέγας απολογητής του χριστιανισμού», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 6 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1965), 972.

⁴⁵² Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 63.

⁴⁵³ Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ιουστίνος «ὕφ' ἡμῶν τῶν ἐθνῶν». Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 244.

⁴⁵⁴ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 542.

⁴⁵⁵ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Εισαγωγικά», *ΒΕΠΕΣ* 3, 157.

⁴⁵⁶ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 63.

⁴⁵⁷ «παλαιὸι τις πρεσβύτεροι, ἰδέσθαι οὐκ εὐκαταφρόνητο, πρᾶον καὶ σεμνὸν ἦθος ἐμφαίνων» Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 211.

⁴⁵⁸ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 543.

αδυναμία της φιλοσοφίας και του νου, στο να οδηγήσουν τον άνθρωπο στον Θεό⁴⁵⁹. Ωστόσο, ο γέροντας, διαβεβαιώνει τον Ιουστίνο ότι δεν είναι δυνατό ανθρώπινος νους να κατανοήσει τον Θεό, εάν δεν είναι προικισμένος με το Άγιο Πνεύμα⁴⁶⁰. Τέλος, συστήνει στον Ιουστίνο να μελετήσει την Γραφή και αμέσως εξαφανίζεται από μπροστά του, χωρίς να επανεμφανιστεί ποτέ ξανά⁴⁶¹. Όπως ο ίδιος ο Ιουστίνος αναφέρει, η όλη συζήτηση με τον σεβάσμιο γέροντα θα τον οδηγήσει με μεγάλο ζήλο στον Χριστιανισμό⁴⁶². Η αλλοίωση στη σκέψη και στη ψυχή του νεαρού φιλοσόφου ήταν πλέον γεγονός⁴⁶³. Η αρχική απογοήτευση που ένιωθε, μέσα από τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα, αντιστράφηκε σε μεγάλη έκπληξη και εκφράστηκε σε φλογερό πόθο, με απόλυτο σκοπό της ύπαρξής του, τη διάδοση του μυστηρίου του Χριστού. Κατά συνέπεια, ο Ιουστίνος μεταμορφώθηκε σε φλογερό κήρυκα, μαθητή και αργότερα σε Μάρτυρα του Χριστού⁴⁶⁴.

Με την περάτωση των σπουδών του στην Αθήνα, μεταβαίνει στην Ρώμη όπου δημιουργεί τη δική του φιλοσοφική σχολή και με θερμό ζήλο επιδίδεται στη χριστιανική διδασκαλία⁴⁶⁵. Ιδιαίτερα σημαντικό θεωρείται το γεγονός, ότι δεν μιμήθηκε ποτέ του κανέναν από τους αιρεσιάρχες⁴⁶⁶. Οι τελευταίοι διατηρούσαν αυτή την εποχή αρκετές σχολές στη Ρώμη⁴⁶⁷. Απεναντίας, μιμήθηκε τους φιλοσόφους, με σημαντικές όμως διαφορές. Σκοπός του Ιουστίνου ορίζεται ακριβώς η δημιουργία ενός νέου τύπου φιλοσόφου, του χριστιανού φιλοσόφου, ο οποίος προσπαθεί να τονίσει την ενότητα της

---

⁴⁵⁹ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 63.

⁴⁶⁰ «ἢ τὸν θεὸν ἀνθρώπου νοῦς ὄψεται ποτε μὴ ἀγίῳ πνεύματι κεκοσμημένους», Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3,212.

⁴⁶¹ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 543.

⁴⁶² «ἐμοῦ δὲ παραχρῆμα πῦρ ἐν τῇ ψυχῇ ἀνήφθη, καὶ ἔρως ἔχει με τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἳ εἰσι Χριστοῦ φίλοι», Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3,215 - 216.

⁴⁶³ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 544.

⁴⁶⁴ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013),63.

⁴⁶⁵ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 544.

⁴⁶⁶ Η λέξη *αἵρεση* παράγεται από το ρήμα *αἰροῦμαι* και σημαίνει την επιλογή, την εκλογή, την προτίμηση μίας νέας ερμηνείας, θέσεως, δοξασίας, που ως νέα, αποκλίνει από τα καθιερωμένα. Αναφέρεται κυρίως σε φιλοσοφικά ή θρησκευτικά συστήματα. Επισημαίνεται, ότι αιρέσεις στην Κ.Δ., ονομάζονται και οι θρησκευτικές μερίδες του Ιουδαϊκού λαού. Κατά συνέπεια, στην περίπτωση μας, δεδομένου του γεγονότος ότι τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα της εποχής εκείνης ονομάζονταν και σχολές, η λέξη *αἵρεση* εναλλάσταν συχνά με τη λέξη *σχολή*. Επομένως, οι εισηγητές των παρεκκλίσεων σε σχέση με την ορθόδοξη διδασκαλία, αφού δημιουργούσαν τις δικές τους σχολές και αποκτούσαν οπαδούς, ονομάζονταν *αιρεσιάρχες*. Άρα τα συστήματά τους ονομάζονταν *αιρέσεις* και οι ίδιοι *αιρεσιάρχες*. Βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τ. Α', *Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 81.

⁴⁶⁷ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 544.

αλήθειας στο νοητό και στον αισθητό κόσμο⁴⁶⁸. Παράλληλα, χρησιμοποιεί την καλή φιλοσοφική κατάρτισή του ως όργανο και όχι ως βάση για την αλήθεια⁴⁶⁹. Γι' αυτό άλλωστε δεν μεταστοιχείωσε την ευαγγελική αλήθεια σε φιλοσοφική, αλλά και ούτε την παρερμήνευσε⁴⁷⁰. Επισημαίνεται ακόμα κάτι πολύ σημαντικό, που αφορά την ειδοποιό διαφορά Ιουστίνου και φιλοσόφων. Ότι, δηλαδή, η διδασκαλία του πρώτου συνοδεύεται πάντοτε και από τη λατρεία του αληθινού Θεού, αφού η σχολή του λειτουργούσε και συγχρόνως ως ναός⁴⁷¹. Με άλλα λόγια, θεωρούσε και προσπαθούσε να πείσει τους εκτός της Εκκλησίας, ότι η νέα αληθινή φιλοσοφία, ο Χριστιανισμός, δεν αποτελούσε μόνον ένα αφηρημένο σύστημα, αλλά ταυτόχρονα και τρόπο ζωής⁴⁷². Μάλιστα, θα αποτελέσει και την πρώτη γνωστή ορθόδοξη χριστιανική σχολή ανωτέρας μόρφωσης, μετά φυσικά την σχολή του Απ. Παύλου στην Έφεσο⁴⁷³. Αξιοπρόσεκτο θεωρείται το γεγονός, ότι παρά τη μεγάλη του μόρφωση, δεν επιδιώκει ποτέ του αξιώματα εντός της Εκκλησίας, αλλά αντίθετα επιδιώκει να παραμένει πάντοτε απλός και ταπεινός⁴⁷⁴. Βέβαια, η σχολή του γνωρίζει μεγάλη επιτυχία, με αρκετά μεγάλο μάλιστα αριθμό μαθητών, γεγονός το οποίο ενοχλεί και προκαλεί τη μνήμη άλλων φιλοσόφων⁴⁷⁵. Κύριος εχθρός του, όπως ο ίδιος ο Ιουστίνος δηλώνει στην *Απολογία Δευτέρα υπέρ των Χριστιανών*, ο κυνικός «φιλοσόφος και φιλοκόμπος» Κρήσκεντος⁴⁷⁶. Συνεργία των κρατικών διωγμών (οι οποίοι κορυφώνονται αυτήν την περίοδο) κατά των Χριστιανών, καθώς και ο φθόνος άλλων φιλοσόφων, οδηγούν τον Ιουστίνo ενόπιον του επάρχου Ρώμης Ρουστικού, διδασκάλου του αυτοκράτορα και φιλοσόφου Μάρκου Αυρηλίου⁴⁷⁷. Αφού ομολογεί με παρρησία την χριστιανική του πίστη, οδηγείται στο μαρτύριο και το θάνατο με ομάδα μαθητών του το έτος 165⁴⁷⁸. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά και εορτάζει την μνήμη του την 1^η Ιουνίου εκάστου έτους⁴⁷⁹.

⁴⁶⁸ Αναστ. Γ. Μαράς, *Πατερική Θεολογία και χριστιανικός πολιτισμός: Έλληνες και Λατίνοι Πατέρες – Εκκλησιαστική ιστορία, Ορθοδοξία, Περιβάλλον και Εκπαίδευση*, (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2008), 40.

⁴⁶⁹ Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', *Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2011), 234.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, 234.

⁴⁷¹ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 544.

⁴⁷² Στο ίδιο, 562.

⁴⁷³ Στο ίδιο, 544.

⁴⁷⁴ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 63.

⁴⁷⁵ Παν. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 544.

⁴⁷⁶ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 63.

⁴⁷⁷ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τ. Α', *Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 70.

⁴⁷⁸ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 64.

⁴⁷⁹ Στο ίδιο, 64.

Ο Ιουστίνος χαρακτηρίζεται, από τους ερευνητές, ως ο πολυγραφέτερος χριστιανός συγγραφέας της εποχής του⁴⁸⁰. Τα έργα (οι απολογίες) του μάρτυρα κατέχουν υψίστη θεολογική και ιστορική αξία στην Εκκλησία⁴⁸¹, ενώ παράλληλα θεωρούνται και ως η μεγαλύτερη παρακαταθήκη του για ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο. Οι ερευνητές ταξινομούν τα έργα του σε δύο κατηγορίες: 1. Τα γνήσια: α) Διασωθέντα και β) Απολεσθέντα, και 2. Τα ψευδεπίγραφα ή νόθα⁴⁸². Γνήσια και διασωθέντα είναι: α) Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος, β) Ἀπολογία πρώτη ὑπὲρ Χριστιανῶν, πρὸς Ἄντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ, και γ) Ἀπολογία δευτέρα ὑπὲρ Χριστιανῶν, πρὸς τὴν Ρωμαίων Σύγκλητον. Απολεσθέντα έργα του Ιουστίνου θεωρούνται: α) Σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων, β) Κατὰ Μαρκίωνος, γ) Περὶ ψυχῆς, δ) Πρὸς Ἕλληνας, ε) Ἐλεγχος πρὸς Ἕλληνας, στ) Περὶ μοναρχίας Θεοῦ, ζ) Περὶ Ἀναστάσεως, η) Ἑρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, θ) Ψάλτης, ι) Πρὸς Σοφιστὴν Εὐφράσιον περὶ προνοίας καὶ πίστεως, ια) Διάλογος πρὸς Κρήσκεντα και ιβ) Πρὸς Ἰουδαίους.

Υπάρχουν και ορισμένα άλλα έργα, τα οποία ονομάζονται ψευδεπίγραφα ή νόθα. Σημειώνεται, ότι ψευδεπίγραφα ή νόθα ονομάζονται τα έργα άλλων συγγραφέων, φερόμενα ως έργα του Ιουστίνου. Λόγω δηλαδή, του κύρους και του σεβασμού που έχαιρε στην αρχαία Εκκλησία ο Ιουστίνος, οι διάφοροι συγγραφείς προσπαθούσαν, χρησιμοποιώντας φυσικά το όνομα του Ιουστίνου, να κάνουν τις αντιλήψεις τους γνωστές⁴⁸³, αλλά και να τις χρησιμοποιήσουν ή υποβάλουν στην Εκκλησία με το πρόσχημα ότι αποτελούν παράδοση της Εκκλησίας. Σκοπός τους φυσικά ήταν να περάσουν τις δικές τους διδασκαλίες, τις περισσότερες φορές αιρετικές. Κατά συνέπεια ψευδεπίγραφα ή νόθα είναι : α) Λόγος πρὸς Ἕλληνας, β) Λόγος παραινετικός πρὸς Ἕλληνας, γ) Περὶ μοναρχίας Θεοῦ, δ) Περὶ Ἀναστάσεως, ε) Πρὸς Ζηνᾶν καὶ Σερῆνον, στ) Ἐκθεσις ὀρθῆς πίστεως, ζ) Ἑρωτήσεις χριστιανικαὶ πρὸς Ἕλληνας, η) Ἑρωτήσεις ἑλληνικαὶ πρὸς Χριστιανούς, θ) Ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους, ι) Ἀνατροπὴ Δογμάτων Ἀριστοτελικῶν και ια) Πρὸς Διόγνητον Ἐπιστολή⁴⁸⁴.

---

⁴⁸⁰ Στο ίδιο, 64.

⁴⁸¹ Στο ίδιο, 67.

⁴⁸² Στο ίδιο, 64.

⁴⁸³ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 66.

⁴⁸⁴ Στο ίδιο, 66.

11.3 *Μαρτυρίες του αγίου Ιουστίνου του Φιλόσοφου και Μάρτυρος περί της Θείας Ευχαριστίας*

Σημαντικές μαρτυρίες του Ιουστίνου, περί του μυστηρίου της Θ.Ε., παρουσιάζονται στα έργα του: α) Απολογία πρώτη υπέρ Χριστιανῶν, πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ, και β) Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος⁴⁸⁵. Αναλυτικότερα, οι πολύ σημαντικές αναφορές του παρατίθενται αρχικά, από την *Απολογία πρώτη υπέρ Χριστιανῶν, πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ* στα κεφάλαια 65 – 67 και κατόπιν, σε μικρά αποσπάσματα από τα κεφάλαια 41 (1-3), 70 (4) και 117 (1-3 και 5) της *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος*, ὅπως παρακάτω:

α. Απολογία πρώτη υπέρ Χριστιανῶν, πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ

1. Κεφάλαιο 65:

«1. Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτως λοῦσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφοὺς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσὶ, κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος καὶ ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιοθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθόντες καὶ δι' ἔργων ἀγαθοῖ πολιτευταὶ καὶ φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. 2. ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. 3. ἔπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος, καὶ οὗτος λαβὼν αἶνον καὶ δόξαν τῷ πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ καταξιοῦσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων Ἀμήν. 4. τὸ δὲ Ἀμήν τῇ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τὸ Γένοιτο σημαίνει. 5. εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδύασιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι»⁴⁸⁶. Το παραπάνω κείμενο αναφέρει πολύ σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το μυστήριο της Θ.Ε. Αρχικά αναφέρει, ὅτι αφού βαπτιστούν οι μέχρι πρότινος κατηχούμενοι (καινὴν νεοφώτιστοι), οδηγούνται ἀπὸ τα μέλη (τους ἀδελφούς) της κοινότητας στη «σύναξη των ἀδελφῶν»⁴⁸⁷. Η συγκεκριμένη ορολογία δηλώνει, κατὰ τον καθηγητὴ Γ. Φίλια, τὴ Θ.Ε.⁴⁸⁸. Ακολούθως, κατὰ τὴν τέλεση της Θ.Ε. οι συναθροισθέντες ἀδελφοὶ ἀπευθύνουν διάφορες κοινές εὐχές πρὸς

⁴⁸⁵ Ο διάλογος πρὸς Τρύφωνα τὸν Ἰουδαῖο, ἀποτελεῖ ἐπεξεργασία προφορικῆς συζήτησης μεταξύ τοῦ Ιουστίνου καὶ κάποιου Ἰουδαίου, ὀνόματι Τρύφων, στὴν Ἐφεσο γύρω στο 135. Ἀκόμα, στὸν διάλογο τεκμαίρονται οἱ ἀπόψεις - θέσεις τοῦ Ιουστίνου με σκοπὸ τὴν υπεράσπιση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐναντὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, βλ. Ιουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 159.

⁴⁸⁶ Ιουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 197.

⁴⁸⁷ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15ο αἰῶνα)*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 135.

⁴⁸⁸ Στὸ ἴδιο, 135.

τον Θεό, υπέρ του εαυτού τους, υπέρ των φωτισθέντων και άλλων, τους οποίους όμως δεν κατονομάζει⁴⁸⁹. Σε κάθε περίπτωση αυτοί θα πρέπει να ήταν βαπτισμένοι. Ακόμα, οι πιστοί παρακαλούν τον Θεό όπως τους αξιώσει να μάθουν την αλήθεια, να ζούν σύμφωνα με τις θεϊκές εντολές και έτσι να λάβουν την αιώνια σωτηρία⁴⁹⁰. Με το πέρας των ευχών, ελάμβανε χώρα ο ασπασμός μεταξύ των πιστών. Σαφέστατη επεξήγηση, του συγκεκριμένου ασπασμού, στο κείμενο της *Α Απολογίας* δεν γίνεται. Όμως, κατά τον καθηγητή Γ. Φίλια, πιθανόν να εσήμαινε την αλληλοσυγχώρηση, η οποία θεωρείται αποκλειστική προϋπόθεση για τη συμμετοχή κάποιου στη Θ.Ε., βασισμένη στην απαίτηση του Κυρίου περί «καθαρής καρδίας»⁴⁹¹. Έπειτα, λαμβάνει χώρα η προσφορά από τον προεστό (τον προϊστάμενο, τον πρόεδρο) της ευχαριστιακής σύναξης, η προσφορά του άρτου και των δύο ποτηρίων. Σημειώνεται, ότι ο όρος *προεστός* αφορά τον ιερέα που τελεί την Θ.Ε. και υποδηλώνει, την χωροταξική πληροφορία ότι ο τελών την Θ.Ε. στεκόταν μπροστά από τους πιστούς (πρό - ἴστημι)⁴⁹². Επιπλέον, συνάγεται και μία σημαντική αλήθεια. Ότι δηλαδή, ο προεστός, ο ιερούργος της ευχαριστιακής σύναξης προερχόταν από το σώμα των πιστών⁴⁹³. Στεκόταν μπροστά από τον λαό, ως κεφαλή του ευχαριστιακού σώματος⁴⁹⁴, ενώ ο πιστός λαός επικύρωνε αυτήν του την ευχαριστιακή πράξη⁴⁹⁵. Παράλληλα, ο αίνος και η δοξολογία «αἶνον καὶ δόξαν» η οποία αναπέμπει ο προεστός, χαρακτηρίζεται από μεγάλη διάρκεια «ἐπὶ πολὺ ποιεῖται» με αποδέκτη τον τριαδικό Θεό. Βέβαια, η σπουδαιότητα αυτής της μαρτυρίας του Ιουστίνου, επιβεβαιώνει τη συνεχιζόμενη παράδοση περί ευχών στη Θ.Ε., αλλά και την αρχαιότερη μαρτυρία τριαδολογικής δομής ευχής (στη Θ.Ε.), η οποία απευθύνεται προς τον Θεό Πατέρα, «διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου»⁴⁹⁶. Κατόπιν, με το πέρας των ευχών του πρωεστού, ολόκληρο το εκκλησίασμα (ο παρών λαός) ἐπευφημεί το Ἄμην. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο Ιουστίνος το Ἄμην τῆ Ἑβραϊδι φωνῆ τὸ Γένοιτο σημαίνει⁴⁹⁷. Κατά τον καθηγητή Αθ. Αντωνόπουλο σημαίνει και κάτι άλλο. Ότι δηλαδή, είναι μία χαρακτηριστική δήλωση, η οποία αφορά την ενεργό συμμετοχή ολόκληρου του παρόντος πιστού λαού στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας⁴⁹⁸. Κατά

⁴⁸⁹ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 65.

⁴⁹⁰ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 135.

⁴⁹¹ Στο ίδιο, 135.

⁴⁹² Στο ίδιο, 136.

⁴⁹³ Στο ίδιο, 136.

⁴⁹⁴ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 136.

⁴⁹⁵ W. Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 74.

⁴⁹⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 136.

⁴⁹⁷ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 197.

⁴⁹⁸ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 170.

συνέπεια, κατά τον καθηγητή, συνάγεται το συμπέρασμα ότι με το επιφώνημα «Αμήν», ιερουργός και λαός βίωναν την ενότητα του μυστηρίου της Θ.Ε. τόσο με τον Κύριο όσο και μεταξύ τους⁴⁹⁹. Μετά το πέρας της ευχαριστιακής ευχής πραγματοποιείται η Θεία Μετάληψη από τους διάκονους. Ο διάκονος, κατά την μαρτυρία του Ιουστίνου, από διακονητής των καθημερινών αναγκών των πιστών, αλλάζει χαρακτήρα και έργο⁵⁰⁰. Τώρα, μεταδίδει, στους παρόντες πιστούς «τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος». Παράλληλα, μεταφέρει τη Θεία Μετάληψη και στους απόντες πιστούς, η οποία κατανοείται ως προσφορά –καρπός, ολόκληρης της κοινότητας⁵⁰¹. Με άλλα λόγια, το πολυτιμότερο δώρο που έλαβαν οι ίδιοι (διακόνου) από το Θεό, τους μετατρέπει σε δωρητές του Ευχαριστιακού Σώματος και Αίματος του Χριστού, σε άλλους Χριστιανούς⁵⁰².

2. Κεφάλαιο 66:

«1.Καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία, ἧς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἐξὸν ἐστὶν ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδραγμένα ὑφ' ἡμῶν, καὶ λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ἀναγέννησιν λουτρόν, καὶ οὕτως βιοῦντι ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν. 2.οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὄν τρόπον διὰ λόγου θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. 3. οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· Τοῦτο ἐστὶ τὸ αἷμά μου» καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. 4. ὅπερ καὶ ἐν τοῖς Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μνουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν, ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε»⁵⁰³.

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, 170.

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, 170.

⁵⁰¹ W. Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 75.

⁵⁰² Στο ίδιο, 75.

⁵⁰³ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 197 - 198.

Με τις φράσεις «Και ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία»⁵⁰⁴, ο Ιουστίνος, δίνει τη θεολογική ερμηνεία του μυστηρίου⁵⁰⁵. Παρέχει ένα σύντομο ορισμό της ευχαριστιακής πράξης⁵⁰⁶. Αμέσως μετά, συνεχίζει, τη μαρτυρία του, με τις προϋποθέσεις κατά τις οποίες μπορεί κάποιος να μετέχει στο μυστήριο. Βέβαια, αναφέρει την πίστη της πρώτης Εκκλησίας, ότι δηλαδή, μόνο οι βαπτισμένοι και όσοι διάγουν βίο σύμφωνα με τις εντολές του Χριστού μπορούν να μετέχουν της Θ.Ε. Ακολούθως, τονίζει μία πολύ σημαντική θεολογική αναφορά, η οποία αφορά τον ευχαριστιακό ἄρτο και οἶνο. Ότι δηλαδή, δεν πρόκειται για μετοχή σε κοινό ἄρτο και σε κοινό πόμα (οἶνο), αλλά αντίθετα, πρόκειται για την ευχαριστιακή τροφή, η οποία δι' εὐχῆς λόγου «μεταβάλλει» τον ἄρτο και οἶνο σε Σῶμα και Αἷμα Χριστού⁵⁰⁷. Η συγκεκριμένη ευχή – προσευχή της Θ.Ε., σύμφωνα με τις περιγραφές του Ιουστίνου, ήταν μία παρατεταμένη ευχαριστία περί του ἄρτου και του ποτηρίου και όχι μία απλή απαγγελία θεσμικού αφηγήματος⁵⁰⁸. Αντίθετα, σκοπος της (ευχῆς) ήταν, ότι αφού «διαβαστεί» το ευχαριστιακό γέυμα να γίνει απολύτως κατανοητό στην κοινότητα⁵⁰⁹. Πρόκειται ακριβώς για την κοινωνία του ευχαριστιακού ἄρτου και οἴνου η οποία συνδέει τον μετέχοντα του μυστηρίου, με τον σαρκωθέντα Υἱό και Λόγο του Θεού⁵¹⁰. Πρόκειται ακριβώς για την προέκταση του μυστηρίου της Σαρκώσεως του Θεού Λόγου⁵¹¹. Όπως δηλαδή ο Χριστός, «διὰ λόγου θεοῦ σαρκοποιηθεὶς»⁵¹², σαρκώθηκε, ἔλαβε σάρκα και αἷμα ἀνθρώπινη) για την σωτηρία του ἀνθρώπου, ἔτσι και «δι' εὐχῆς λόγου» στη Θ.Ε. (στην «Ευχαριστιακή τροφή») οι σάρκες και το αἷμα⁵¹³, μεταβάλλονται σε σάρκα και αἷμα του σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ Χριστού⁵¹⁴. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί η πολυσήμαντη μαρτυρία - παρατήρηση του Ιουστίνου, η οποία αφορά την πίστη και κατ' επέκταση τη θεολογία της πρώτης Εκκλησίας, περί της μεταβολῆς του ἄρτου και του οἴνου σε Σῶμα και Αἷμα Χριστού⁵¹⁵. Κέντρικό σημείο δηλαδή, της θεολογίας της πρώτης Εκκλησίας, αποτελεί το γεγονός της σαρκώσεως του Κυρίου. Με ἄλλα λόγια, η Θ.Ε.

---

⁵⁰⁴ Στο ἴδιο, 197.

⁵⁰⁵ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 65.

⁵⁰⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 136.

⁵⁰⁷ Στο ἴδιο, 137.

⁵⁰⁸ Andrew Brian McGowan, "Is There a Liturgical Text in This Gospel?": *The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities* (χ.τ.: The Society of Biblical Literature, 1999), 81.

⁵⁰⁹ Στο ἴδιο, 81.

⁵¹⁰ Κ. Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 1, *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες* (Αθήνα: χ.ε., 1998), 265.

⁵¹¹ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 136.

⁵¹² Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 197.

⁵¹³ Στο ἴδιο, 197.

⁵¹⁴ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 137.

⁵¹⁵ Στο ἴδιο, 137.

μεταβάλλει τα προσφερόμενα δώρα σε Σώμα και Αίμα Χριστού (με μία ευχαριστήρια ευχή), η οποία αναφέρεται «δι' εὐχῆς λόγου», με ένα παρόμοιο «πρόσταγμα λόγου», όπως ο Θεός «σαρκοποίησε» τον Κύριο Ιησού Χριστό⁵¹⁶. Κατά συνέπεια, η ευχαριστιακή πράξη του «σαρκοποιηθέντα Ιησού δια λόγου Θεού», παραπέμπει στο μυστήριο της σωτηρίας του ανθρώπου δια της Σαρκώσεως του Κυρίου και η Θ.Ε, αποτελεί την προέκταση του σωτηριώδους έργου του Θεού στον κόσμο⁵¹⁷. Έπειτα, ο Ιουστίνος πιστώνει τις μαρτυρίες του, περί της ευχαριστιακής πράξης στους Αποστόλους, τους μόνους αληθινούς φορείς και μάρτυρες της παραδόσεως, καθώς και στα απομνημονεύματά τους, τα λεγόμενα Ευαγγέλια⁵¹⁸. Φαίνεται, από τις ακριβείς μαρτυρίες του (σε σχέση με τις ευαγγελικές αναφορές των Αποστόλων), ότι ο Ιουστίνος ήταν άριστος γνώστης και υπέρμαχος της παραδόσεως των Αποστόλων⁵¹⁹. Κατά συνέπεια, σκοπός αυτής της μαρτυρίας του ήταν να υπογραμμίσει τον θεοϊδρωτο χαρακτήρα της Θ.Ε., αλλά ταυτόχρονα και να τονίσει το γεγονός της αποκλειστικής μετοχής (του ευχαριστιακού άρτου) μόνο στους βαπτισμένους⁵²⁰.

Αναντίρρητα, μείζονος σημασίας, θεωρείται και η τελευταία επισήμανση του Ιουστίνου, η οποία αφορά την σύγκριση της ευχαριστιακής πράξης με τα «μυστήρια του Μίθρα». Μάλιστα τα ονοματίζει και ως αποκύματα των πονηρών δαιμόνων. Συγκεκριμένα, ο «άρτος καὶ (το) ποτήριον ὕδατος»⁵²¹, που χρησιμοποιούνται «ἐν ταῖς τοῦ μνουμένου τελεταῖς»⁵²², δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με την ευχαριστιακή πράξη⁵²³. Ο Ιουστίνος, δηλαδή, επισημαίνει την ουσιαστική διαφορά μεταξύ του Μυστηρίου της Εκκλησίας, σε σχέση με τις «μυστηριακές τελετές» του ειδωλολατρικού χώρου (Μίθρα), όπου το δαιμονικό στοιχείο κατέχει ουσιαστικό και καθοριστικό ρόλο⁵²⁴.

3. Κεφάλαιο 67:

---

⁵¹⁶ Στο ίδιο, 137.

⁵¹⁷ Στο ίδιο, 137.

⁵¹⁸ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 166.

⁵¹⁹ Οι αναφορές του Ιουστίνου που αφορούν τον άρτο και το ποτήρι αναφέρονται στην ευαγγελική διήγηση Λκ 22:19 – 20, καθώς και στην Α΄ Κορ.11:23 – 25, βλ. Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 197 - 198.

⁵²⁰ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β΄ (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 137.

⁵²¹ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵²² Στο ίδιο, 198.

⁵²³ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β΄ (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 137.

⁵²⁴ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 167 - 168.

«1. Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμιμνήσκομεν· καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν, καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεὶ. 2. ἐπὶ πᾶσι τε οἷς προσφερόμεθα εὐλογοῦμεν τὸν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ πνεύματος τοῦ ἁγίου. 3. καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπονημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται, μέχρις ἐγχωρεῖ. 4. εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. 5. ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν καὶ, ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ, καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἀμήν, καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται, καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. 6. οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ὄβουλεται δίδωσι, καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖα οὔσι κηδεμὼν γίνεται. 7. τὴν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἧ ὁ θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῇ γὰρ πρὸ τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, καὶ τῇ μετὰ τὴν κρονικὴν, ἣτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανεῖς τοῖς ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ ὑμῖν ἀνεδώκαμεν»⁵²⁵.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ 67 κεφαλαίου, ο Ἰουστίνος, μᾶς πληροφορεῖ γιὰ ἓνα πολὺ σημαντικό θέμα που ἀφορᾶ τὴν σχέση τῆς Θ.Ε. μετὰ τὴν φιλάνθρωπία τῆς Ἐκκλησίας. Συγκεκριμένα, ὅπως ἀναφέρει «Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα»⁵²⁶, μετὰ τὸ πέρας δηλαδὴ, τῆς Θ.Ε., «λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμιμνήσκομεν ... διὰ πνεύματος τοῦ ἁγίου»⁵²⁷, ὅλοι ὅσοι κατέχουν υλικὰ ἀγαθὰ βοηθοῦν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι υπολείπονται (τὰ ἀναγκαῖα ἀγαθὰ) καὶ συμπαρᾶστέκονται ὁ ἓνας στὸν ἄλλο⁵²⁸. Ἀπόρροια καὶ ἐκφραση δηλαδὴ, τοῦ λατρευτικοῦ ἠθους ἀγάπης τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦταν φυσικὰ καὶ ἡ ἐμπρακτὴ προσφορὰ βοήθειας σὲ υλικὰ ἀγαθὰ τῶν ἀναξιοπαθόντων καὶ ἀπόρων⁵²⁹, ἀλλὰ καὶ ἡ γενικότερη συμπαράσταση,

⁵²⁵ Ἰουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵²⁶ Στὸ ἴδιο, 198.

⁵²⁷ Στὸ ἴδιο, 198.

⁵²⁸ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15ο αἰώνα)*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 139.

⁵²⁹ Α. Βίττης, «Ἰουστίνος ὁ Απολογητής, ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Ἀθήνα: Στρατηγικὴ ἐκδόσεις, 2013), 66.

στους έχοντες ανάγκη⁵³⁰. Φυσικά, ο Ιουστίνος, δεν αναφέρει τον ακριβή και λεπτομερή τρόπο πραγματοποίησεως της ελεημοσύνης. Ίσως, όμως, όπως αναφέρει, η ελεημοσύνη προς τον συνάνθρωπο, μέσα από το γενικότερο πνεύμα της Θ.Ε., να ήταν και ένας τρόπος έκφρασης του πλεονάσματος της αγάπης του χριστιανού προς «τὸν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ πνεύματος τοῦ ἁγίου»⁵³¹, η οποία μετουσιώνεται σε έμπρακτη φιλόανθρωπη αγάπη (υλική και όχι μόνο) προς τον αναξιοπαθόντα συνάνθρωπο.

Κατόπιν, ο Ιουστίνος, παρέχει μια πολύ σημαντική μαρτυρία, η οποία αφορά την τέλεση της Θ.Ε. κατά τις ημέρες της Κυριακής. Η ορολογία «τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα»⁵³², παραπέμπει στην ημέρα της Κυριακής. Υποδηλώνει δηλαδή, το γεγονός, ότι την εποχή εκείνη ίσχυε ακόμα ο ειδωλολατρικός όρος περί της συγκεκριμένης ημέρας, παράλληλα με τον όρο Κυριακή⁵³³. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Ιουστίνος υπήρξε φορέας, εκφραστής και συνεχιστής της εκκλησιαστικής παράδοσης, όπως την βίωνε μέσα κυρίως από τις λατρευτικές συνάξεις⁵³⁴, αλλά και γενικότερα μέσα από τη ζωή της Εκκλησίας. Η ορολογία που χρησιμοποιεί «καὶ τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροῦς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται»⁵³⁵, που αφορά την σύναξη – συγκέντρωση των πιστών για την τέλεση της Θ.Ε. κατά την ημέρα της Κυριακής, αντιστοιχεί απόλυτα με την μαρτυρία του Απ. Παύλου εις την πόλη της Τρωάδος (Πραξ 20:7). Αυτό καθ'αυτό το γεγονός, καταδεικνύει ακριβώς, τη συνέχεια μίας ευχαριστιακής θεολογικής παράδοσης στην Εκκλησία η οποία υφίσταται κατά τους δύο πρώτους αιώνες⁵³⁶.

Έπειτα, ο Ιουστίνος, συνεχίζει τις μαρτυρίες του και αναφέρεται στο «σχεδιάγραμμα» τελέσεως της Θ.Ε.⁵³⁷. Αρχικά, μαρτυρεί «τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων»⁵³⁸, αναγνώσματα δηλαδή, από την Κ.Δ. και ακολούθως «τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται», αναγνώσματα, από την Π.Δ. Κατόπιν, ακολουθεῖ το κύρηγμα του προεστού «ἐπὶ τῶν ἀναγνωσμάτων προεστῶς διὰ λόγου τὴν νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται»⁵³⁹. Στη συνέχεια, ακολουθεῖ από όλο το

⁵³⁰ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 139.

⁵³¹ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵³² Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵³³ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 138.

⁵³⁴ Α. Βίττης, «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 67.

⁵³⁵ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵³⁶ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 138.

⁵³⁷ Στο ίδιο, 138.

⁵³⁸ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵³⁹ Στο ίδιο, 198.

εκκλησίασμα, η κοινή προσευχή. Με το πέρας της κοινής προσευχής «ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ»⁵⁴⁰, ἐνῶ ὁ προεστῶς «ἀναπέμπει» με ὅση δύναμη ἔχει «εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας»⁵⁴¹. Φυσικά, ὅπως καὶ στη μαρτυρία τοῦ Ιουστίνου περὶ τῆς Θ.Ε. μετὰ τὸ Βάπτισμα, δὲν ἀναφέρεται οὔτε καὶ ἐδῶ, στο γεγονός για τὸ εἶν ὑπῆρχε οποιοδήποτε σταθερὸ κείμενο με εὐχές, τόσο πρὶν τὴν προσφορά, ὅσο καὶ μετὰ τὴν προσφορά τοῦ ἄρτου, τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ὕδατος⁵⁴². Καταγράφεται ὁμως, ἀπὸ τὸν Ιουστίνου, ἡ ἐνεργὴ συμμετοχὴ τοῦ πιστοῦ λαοῦ. Ὁ λαὸς δηλαδὴ, δὲν εἶναι ἀμέτοχος κατὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θ.Ε. Συμμετέχει ἐνεργὰ καὶ «ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἄμην»⁵⁴³. Ἐπειτα, ἀκολουθεῖ ἡ Θεία Μετάληψη. Ἐπισημαίνεται, ὅτι ἡ μετάληψη, στους ἀπόντες «οὐ παροῦσι», πραγματοποιεῖται ἀπὸ τους διακόνους. Με τὸ πέρας τῆς Θ.Ε., ὁ Ιουστίνος καταγράφει, ὅπως καὶ στην ἀρχὴ τοῦ 67 Κεφαλαίου, τὴ λατρεία ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸ (Θ.Ε.) μέσα ἀπὸ τὴν ἐλεημοσύνη πρὸς τὸν συνάνθρωπο. Τονίζεται, ὅτι ἡ ἐλεημοσύνη ἦταν προαιρετικὴ πρὸς ὅλους τους πιστοὺς, «εὐποροῦντες καὶ κατὰ προαίρεσιν»⁵⁴⁴. Ἀκόμα, προαιρετικὸ ἦταν καὶ τὸ ποσὸ που ἠθέλε καὶ μπορούσε νὰ προσφέρει ὁ κάθε πιστὸς⁵⁴⁵, «ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ὄβουλεται δίδωσι»⁵⁴⁶. Τὸ σημαντικότερο ὁμως, ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Ιουστίνος, εἶναι τὸ γεγονός που ἀφορᾷ «τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται»⁵⁴⁷. Ὅτι, δηλαδὴ, ὁ προεστῶς (ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος), με τὸ πέρας τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης, ἀναλάμβανε τὸ ποσὸ τοῦ ἐράνου καὶ τὸ μοίραζε στους ἐνδεεῖς, ἀνάλογα με τις ἀνάγκες τους. Με ἄλλα λόγια, φαίνεται, ὅτι παρέμενε σε ἰσχὺ ἡ πράξη τῆς Αποστολικῆς Ἐκκλησίας, που ἀφορούσε τὰ συλλεγόμενα τοῦ ἐράνου⁵⁴⁸, τὰ ὁποῖα «ἐτίθουν παρὰ τοὺς πόδας τῶν ἀποστόλων διεδίδοτο δὲ ἐκάστῳ καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχεν» (Πραξ 4:35). Στη συνέχεια, ὁ Ιουστίνος, ἀφὸρ κατονομάσει ὅσους ἔχουν ἀνάγκη, «ὄρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖα οὔσι»⁵⁴⁹, ὁλονῶν αὐτῶν τῶν ἀναξιοπαθούντων (ὁ προεστῶς) κηδεμῶν γίνεται. Μέσα δηλαδὴ, ἀπὸ τὸ καλὰ ὁργανωμένο φιλανθρωπικὸ ἔργο

---

⁵⁴⁰ Στο ἴδιο, 198.

⁵⁴¹ Στο ἴδιο, 198.

⁵⁴² Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15ο αἰῶνα)*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 138.

⁵⁴³ Ιουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵⁴⁴ Στο ἴδιο, 198.

⁵⁴⁵ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15ο αἰῶνα)*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 139.

⁵⁴⁶ Ιουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵⁴⁷ Στο ἴδιο, 198.

⁵⁴⁸ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τὸν 15ο αἰῶνα)*, τ. Β' (Ἀθήνα: Γρηγόρης, 2016), 139.

⁵⁴⁹ Ιουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

της Εκκλησίας⁵⁵⁰, πιστώνεται ο πολυδιάστατος και πολυσήμαντος πατρικός ρόλος του προεστού, ο οποίος αγκαλιάζει ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό.

Κατόπιν, και μέχρι το τέλος του 67 κεφαλαίου, ο Ιουστίνος, επαναλαμβάνει εκ νέου τα γεγονότα περί της τέλεσης της Θ.Ε., καθώς και τους λόγους που τελείται την ημέρα της Κυριακής «ἐπειδή πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἧ ὁ θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῇ γὰρ πρὸ τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, καὶ τῇ μετὰ τὴν κρονικὴν, ἣτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανείς τοῖς ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ ὑμῖν ἀνεδώκαμεν»⁵⁵¹

β. Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος

1. Από Κεφάλαιο 41 (1-3):

«1. Καὶ ἡ τῆς σεμιδάλεως δὲ προσφορά, ὧ ἄνδρες, ἔλεγον, ἡ ὑπὲρ τῶν καθαριζομένων ἀπο τῆς λέπρας προσφέρεσθαι παραδοθεῖσα, τύπος ἦν τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας, ὃν εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους, οὗ ἔπαθεν ὑπὲρ τῶν καθαιρομένων τὰς ψυχὰς ἀπὸ πάσης πονηρίας ἀνθρώπων, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ κύριος ἡμῶν παρέδωκε ποιεῖν, ἵνα ἅμα τε εὐχαριστῶμεν ᾧ θεῷ ὑπὲρ τε τοῦ τὸν κόσμον ἐκτικέναι σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀπὸ τῆς κακίας, ἐν ἧ γεγονάμεν, ἠλευθερωκέναι ἡμᾶς, καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καταλελυκέναι τελείαν κατάλυσιν διὰ τοῦ παθητοῦ γενομένου κατὰ τὴν βουλὴν αὐτοῦ. 2. ὅθεν περὶ μὲν τῶν ὑφ' ὑμῶν τότε προσφερομένων θυσιῶν λέγει ὁ θεός, ὡς προέφην, διὰ Μαλαχίου, ἐνὸς τῶν δώδεκα: «Οὐκ ἔστι θέλημά μου ἐν ὑμῖν, λέγει κύριος, καὶ τὰς θυσίας ὑμῶν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν· διότι ἀπὸ ἀνατολῆς ἡλίου ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δεδόξασται ἐν τοῖς ἔθνεσι, καὶ ἐν παντὶ τόπῳ θυμίαμα προσφέρεται τῷ ὀνόματί μου καὶ θυσία καθαρὰ, ὅτι μέγα τὸ ὄνομά μου ἐν τοῖς ἔθνεσι, λέγει κύριος, ὑμεῖς δὲ βεβηλοῦτε αὐτό.» 3. περὶ δὲ τῶν ἐν παντὶ τόπῳ ὑφ' ἡμῶν τῶν ἐθνῶν προσφερομένων αὐτῷ θυσιῶν, τοῦτ' ἔστι τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου ὁμοίως τῆς εὐχαριστίας, προλέγει τότε, εἰπὼν καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ δοξάζειν ἡμᾶς, ὑμᾶς δὲ βεβηλοῦν».

Η μαρτυρία που αφορά την «σεμιδάλεως δὲ προσφορά», για τον καθαρισμό από την λέπρα, αλλά και αναφορές χωρίων από τον προφήτη Μαλαχία (1, 10 - 12), φανερώνουν την

⁵⁵⁰ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική: Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αιώνα)*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 139.

⁵⁵¹ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

άριστη γνώση του Ιουστίνου τόσο της Π.Δ.⁵⁵², όσο και περί των τελετών της ιουδαϊκής θρησκείας⁵⁵³. Η προσφορά του εκλεκτού αλεύρου της Π.Δ., θεωρείται από τον Ιουστίνo, ως προτύπωση του ευχαριστιακού άρτου της Θ.Ε. «τύπος ἦν τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας»⁵⁵⁴. Παράλληλα, τονίζει εμφαντικά στον Ιουδαίο συνομιλητή του, ότι ο άρτος της ευχαριστίας είναι η ανάμνηση του πάθους του Χριστού και το οποίο «παρέδωκε ποιεῖν»⁵⁵⁵. Η θυσία του Κυρίου πραγματοποιήθηκε με σκοπό να ελευθερώσει τον άνθρωπο «ἀπὸ τῆς κακίας». Κατόπιν, μέσα από την προφητεία Μαλαχίου, ο Ιουστίνος, διαβλέπει την αποκήρυξη των Ιουδαϊκῶν θυσιῶν υπέρ της προσφερόμενης θυσίας από τα ἔθνη⁵⁵⁶. Κατανοεῖ, δηλαδή, ότι η πραγματική θυσία βρίσκεται μακριά από την τυπολατρία του μωσαϊκού Νόμου και τελείται πλέον ως «θυσία καθαρὰ, ἐν τοῖς ἔθνεσι», μέσα από το μυστήριο της Θ.Ε. «ὕφ' ἡμῶν τῶν ἔθνῶν προσφερομένων αὐτῷ θυσιῶν, τοῦτ' ἔστι τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου ὁμοίως τῆς εὐχαριστίας».

2. Από Κεφάλαιο 70 (4):

«4. ὅτι μὲν οὖν καὶ ἐν ταύτῃ τῇ προφητεῖᾳ περὶ τοῦ ἄρτου, ὃν παρέδωκεν ἡμῖν ὁ ἡμέτερος Χριστὸς ποιεῖν εἰς ἀνάμνησιν τοῦ τε σωματοποιήσασθαι αὐτὸν διὰ τοὺς πιστεύοντας εἰς αὐτόν, δι' οὗς καὶ παθητὸς γέγονε, καὶ περὶ τοῦ ποτηρίου, ὃ «εἰς ἀνάμνησιν τοῦ αἵματος αὐτοῦ παρέδωκεν εὐχαριστοῦντας ποιεῖν», φαίνεται. καὶ ὅτι βασιλέα τοῦτον αὐτὸν μετὰ δόξης ὀψόμεθα, αὕτη ἡ προφητεῖα δηλοῖ».

Η προφητεία στην οποία αναφέρεται ο Ιουστίνος είναι από τον Ησαΐα (33:13 – 19)⁵⁵⁷. Αφορά τον άρτο, στον οποίο ο Χριστός προσφέρει, εις ανάμνηση του σώματος που ανέλαβε για χάρη εκείνων οι οποίοι τον πιστεύουν⁵⁵⁸. Παράλληλα, ο Ιουστίνος, αναφέρεται και στο ποτήριον, το οποίο ταυτίζει με το τίμιο αίμα του Κυρίου και το οποίο προσφέρεται

---

⁵⁵² Αξιοπρόσεκτη, θεωρείται η ικανότητα του Ιουστίνου, να συζητεί και να αντιμετωπίζει με επιχειρήματα τον εκάστοτε συνομιλητή του, μέσα από στοιχεία των δικῶν του παραδόσεων και αντιλήψεων.

⁵⁵³ Στο βιβλίο του Λευϊτικού (14:10), αναφέρεται, ότι την όγδοη ημέρα (ο λεπρός που έχει καθαριστεί από την λέπρα) παίρνει δύο αρνιά χωρίς ψεγάδι, μία ακηλίδωτη προβατίνα ενός έτους, τρία δέκατα ανακατεμένο αλεύρι με λάδι για τις σπονδές και ένα δοχείο λάδι, βλ. W. Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 80.

⁵⁵⁴ A. B. McGowan, "Is There a Liturgical Text in This Gospel?": *The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities* (χ.τ.: The Society of Biblical Literature, 1999), 82.

⁵⁵⁵ Willy Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 81.

⁵⁵⁶ Στο ίδιο, 79.

⁵⁵⁷ A. B. McGowan, "Is There a Liturgical Text in This Gospel?": *The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities* (χ.τ.: The Society of Biblical Literature, 1999), 82.

⁵⁵⁸ Στο ίδιο, 82.

στην Θ.Ε. εις ανάμνηση του Πάθους του. Τέλος, μέσα από αυτή τη μαρτυρία ο Ιουστίνος διακρίνει τον Χριστό ως τον βασιλέα της δόξης.

3. Από Κεφάλαιο 117 (1-3 και 5):

«1. Πάσας οὖν διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου θυσίας, ἅς παρέδωκεν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς γίνεσθαι, τοῦτ' ἔστιν ἐπὶ τῇ εὐχαριστίᾳ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου, τὰς ἐν παντὶ τόπῳ τῆς γῆς γινομένας ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, προλαβὼν ὁ θεὸς μαρτυρεῖ εὐαρέστους ὑπάρχειν αὐτῶ· τὰς δὲ ὑφ' ὑμῶν καὶ δι' ἐκείνων ὑμῶν τῶν ἱερέων γινομένας ἀπαναίνεται, λέγων· «Καὶ τὰς θυσίας ὑμῶν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν· διότι ἀπὸ ἀνατολῆς ἡλίου ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δεδόξασται, λέγει, ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ὑμεῖς δὲ βεβηλοῦτε αὐτό.» 2. καὶ μέχρι νῦν φιλονεικοῦντες λέγετε ὅτι τὰς μὲν ἐν Ἱερουσαλήμ ἐπὶ τῶν ἐκεῖ τότε οἰκούντων Ἰσραηλιτῶν καλουμένων θυσίας οὐ προσδέχεται ὁ θεός, τὰς δὲ διὰ τῶν ἐν τῇ διασπορᾷ τότε δὴ ὄντων ἀπὸ τοῦ γένους ἐκείνου ἀνθρώπων εὐχὰς προσίεσθαι αὐτὸν εἰρηκέναι, καὶ τὰς εὐχὰς αὐτῶν θυσίας καλεῖν. ὅτι μὲν οὖν καὶ εὐχαὶ καὶ εὐχαρισταί, ὑπὸ τῶν ἀξίων γινόμεναι, τέλειαι μόναι καὶ εὐάρεστοί εἰσι τῷ θεῷ θυσίαι, καὶ αὐτὸς φημι. 3. ταῦτα γὰρ μόναι καὶ Χριστιανοὶ παρέλαβον ποιεῖν, καὶ ἐπ' ἀναμνήσει δὲ τῆς τροφῆς αὐτῶν ξηρᾶς τε καὶ ὑγρᾶς, ἐν ἧ καὶ τοῦ πάθους, ὃ πέπονθε δι' αὐτοὺς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, μέμνηται· οὗ τὸ ὄνομα βεβηλωθῆναι κατὰ πᾶσαν τὴν γῆν καὶ βλασφημεῖσθαι οἱ ἀρχιερεῖς τοῦ λαοῦ ὑμῶν καὶ διδάσκαλοι εἰργάσαντο, ἃ ῥυπαρὰ καὶ αὐτὰ ἐνδύματα, περιτεθέντα ὑφ' ὑμῶν πᾶσι τοῖς ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ γενομένοις Χριστιανοῖς, δείξει αἰρόμενα ἀφ' ἡμῶν ὁ θεός, ὅταν πάντας ἀναστήσῃ, καὶ τοὺς μὲν ἐν αἰωνίῳ καὶ ἀλύτῳ βασιλείᾳ ἀφθάρτους καὶ ἀθανάτους καὶ ἀλύπους καταστήσῃ, τοὺς δὲ εἰς κόλασιν αἰώνιον πυρὸς παραπέμψῃ». καὶ «5. οὐδὲ ἓν γὰρ ὅλως ἐστὶ τι γένος ἀνθρώπων, εἴτε βαρβάρων εἴτε Ἑλλήνων εἴτε ἀπλῶς ᾧτινιοῦν ὀνόματι προσαγορευομένων, ἢ ἀμαξοβίων ἢ ἀοίκων καλουμένων ἢ «ἐν σκηναῖς κτηνοτρόφων οἰκούντων», ἐν οἷς μὴ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ σταυρωθέντος Ἰησοῦ εὐχαὶ καὶ εὐχαρισταί τῷ πατρὶ καὶ ποιητῇ τῶν ὄλων γίνονται. εἶτα δὲ ὅτι κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ, ὅτε ὁ προφήτης Μαλαχίας τοῦτο ἔλεγεν, οὐδέπω ἡ διασπορὰ ὑμῶν ἐν πάσῃ τῇ γῆ, ἐν ᾗ νῦν γεγόνατε, ἐγεγένητο, ὡς καὶ ἀπὸ τῶν γραφῶν ἀποδείκνυται».

Στην παραπάνω μαρτυρία, ο Ιουστίνος αναλύει το τι ακριβώς είναι η Θ.Ε. Συγκεκριμένα, η Θ.Ε. φανερώνεται ως θυσία. Αυτή η θυσία, η οποία περιλαμβάνει «ευχαὶ καὶ εὐχαρισταί», πρέπει να πραγματοποιείται μόνο «ὑπὸ τῶν ἀξίων» ἀνδρῶν, για να εἶναι «τέλειαι μόναι καὶ εὐάρεστοί εἰσι τῷ θεῷ θυσίαι». Παράλληλα, υπογραμμίζει ὅτι η

παράδοση προτρέπει τους Χριστιανούς να μην προσφέρουν άλλη θυσία, παρά μόνο προσευχή και ευχαριστία εις ανάμνηση του Παθους⁵⁵⁹, «ὃ πέπονθε δι' αὐτοὺς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ». Ἀκόμα, κατά την ευχαριστιακή σύναξη, η θυσία πρέπει να προέρχεται μέσα από το σύνολο ολόκληρου του πιστού λαού και όχι ως αποκλειστικό προνόμιο μόνο των ιερέων⁵⁶⁰. Τέλος, η θυσία θα μπορούσε, κατά τον Ιουστίνο, να προσφέρεται και να προέρχεται από οπουδήποτε στον κόσμο και δεν θα αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο μίας συγκεκριμένης ομάδας (ιερέων) η λαού (Εβραίων)⁵⁶¹.

---

⁵⁵⁹ Willy Rordorf, *The Eucharist of the Early Christians* (New York: Pueblo Publishing Company, 1978), 80.

⁵⁶⁰ Στο ίδιο, 80.

⁵⁶¹ Στο ίδιο, 80.

12 Συμπεράσματα

Στην παρούσα μελέτη, επιχειρήσαμε να μελετήσουμε τη Θ.Ε. κυρίως ως μυστήριο σε ιστορικό, θεσμικό - τελετουργικό και σε θεολογικό επίπεδο, όπως ακριβώς τη βίωναν κατά την εποχή τους οι Αποστολικοί και οι Απολογητές Πατέρες. Παράλληλα, παρότι ιστορικά η περίοδος που επικεντρωθήκαμε αφορά τον πρώτο και τον δεύτερο αιώνα (τέλη πρώτου – μέσα δευτέρου αιώνα), αναφερθήκαμε και σε περιόδους πριν από αυτή. Σκοπός αυτής της πολύ σημαντικής αναφοράς ήταν να αναφερθεί το ιστορικό πλαίσιο και πολιτισμικό υπόβαθρο της περιόδου γενέσεως του Χριστιανισμού, αλλά και του όποιου επηρεασμού του μέσα από την ελληνορωμαϊκή και ιουδαϊκή κυρίως θεώρηση του κόσμου της εποχής εκείνης. Ακόμα, γεωγραφικά κινηθήκαμε κυρίως στην Ανατολική Μεσόγειο, αλλά και σε εξαιρετικές περιπτώσεις πέραν αυτής⁵⁶². Παρόλα αυτά, η συνολική μελέτη μας, μας οδήγησε στο να καταλήξουμε σε μια σειρά από χρήσιμα συμπεράσματα, τα οποία και παραθέτουμε στη συνέχεια.

Προχριστιανικά, ο διασπαρής υπό του Μ. Αλεξάνδρου ελληνισμός, επηρέασε μεν σε όλες τις πολιτιστικές πτυχές του (τέχνες, γράμματα, κ.ά.) την Ανατολή, επηρεάστηκε δε από σωρεία ανατολίτικων μυστικιστικών - μυστηριακών θρησκευτικών τάσεων. Ταυτόχρονα, η σωρεία με τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές στη ζωή του πολίτη της αυτοκρατορίας, αρχικά τον οδήγησαν στην εσωστρέφεια και στη συνέχεια σε έναν έντονο θρησκευτικού χαρακτήρα φιλοσοφικό στοχασμό, με σκοπό τη λύτρωση και σωτηρία από την παρούσα ζωή⁵⁶³. Επισημαίνεται, ότι οι σημαντικότερες μυστηριακές τελετές αφορούσαν την κάθαρση και την -δια αίματος- αναγέννηση του μνημένου. Υπήρχε δηλαδή, η πίστη ότι η λήψη ενός ανώτερου όντος, ενός «θεού», θα μπορούσε να οδηγήσει τον μνημένο στη «θέωση». Παρόλα αυτά, η πολυπρόθητη οντολογική και υπαρξιακή αναγέννηση του μνημένου, με σκοπό την μακάρια ευτυχία δεν επιτεύχθηκε μέσω των ειδωλολατρικών μυστηριακών τελετών, αλλά μέσω του ιουδαϊκού κόσμου.

Πράγματι, οι Ιουδαίοι, ένας αμιγώς εθνικός λαός, βαθύτατα θρησκευόμενος, με την πίστη του να επικεντρώνεται στην απόλυτη λατρεία τού ενός και μοναδικού Θεού⁵⁶⁴,

---

⁵⁶² Αφορά αρχικά, τον γεωγραφικό χώρο κατά την ελληνιστική περίοδο (Ανατολική Μεσόγειο μέχρι και κεντρική Ασία) και στη συνέχεια, τον γεωγραφικό χώρο της Ρώμης, λόγω του επισκόπου Ρώμης, Κλήμη.

⁵⁶³ Σπ. Ράγκος, «Οι Πρώτες ιστορικές καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας», στο Δ. Μόσχος και Σπ. Ράγκος, *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά*, τ. Α', *Οι πρώτες ιστορικές καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2002), 51.

⁵⁶⁴ Κ.Δ. Γεωργούλης, «Ισραήλ», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, τ. 6 (Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1965), 1042.

ρυθμίζει τη ζωή του, θρησκευτική και κοινωνική, σύμφωνα με την τήρηση του Νόμου. Οι διάφορες θρησκευτικές ομάδες όμως, οι οποίες δημιουργήθηκαν στην πορεία του χρόνου, μετέβαλλαν τον Νόμο σε προνόμιό τους και ταυτόχρονα η αδιάκριτη τυπολατρία τους έγινε φορτίο δυσβάσταχτο για τον απλό λαό. Ωστόσο, η είσοδος του Κυρίου στον ρου της ιστορίας, καθώς και η καινοτομία των λόγων και των έργων του, διδάσκει τη νέα βάση της πίστεως. Μιας πίστεως δηλαδή, η οποία συμπληρώνει τον παλαιό νόμο⁵⁶⁵, ενώ υπερέχει της άκαρπης τυπολατρίας ομάδων – παρατάξεων, όπως των Γραμματέων και των Φαρισαίων. Με άλλους λόγους, ο σαρκωθείς Χριστός, ευαγγελίζεται την Καινή Διαθήκη, η οποία πληρώνεται μέσα από το Σταυρικό αίμα και την ένδοξο Ανάστασή του.

Βέβαια, σημείο αναφοράς, αποτελεί ο θεοσύστατος χαρακτήρας των μυστηρίων της Εκκλησίας. Η ίδρυση δηλαδή, των μυστηρίων της Εκκλησίας υπό του Κυρίου, προσδίδει άλλο σκοπό και νόημα στους μετέχοντες των χριστιανικών μυστηρίων. Ήδη από τον πρώτο αιώνα τονίζονταν ότι τα χριστιανικά μυστήρια, παρά τις όποιες ομοιότητες παρουσιάζουν, διαφέρουν στην ουσία τους από τις εθνικές μυστηριακές θρησκείες⁵⁶⁶. Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος φωτίζεται, αγιάζεται και θεούται μέσα από τη λατρευτική - μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας και σώζεται ως πρόσωπο μέσα από την κοινότητα, ως λαός του Θεού.

Οποσδήποτε, κέντρο τελέσεως πάντων των ιερών τελετών της Εκκλησίας⁵⁶⁷, αποτελεί το μυστήριο της Θ.Ε., το οποίο ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου από τον Κύριο. Αναμφίβολα, αποτελεί την υπέρτατη θυσία, τη θυσία του Θεού Λόγου με σκοπό τη σωτηρία του ανθρώπου. Φυσικά, η ιδιαίτερη σημασία του Δείπνου αφορά το περιεχόμενο του ποτηρίου. Ο Κύριος δηλαδή, ταυτίζει το περιεχόμενο του ποτηρίου με το Αίμα του Πάθους του, ενώ παράλληλα το συνδέει και με την άφεση των αμαρτιών των μετεχόντων σε αυτό. Κατά συνέπεια, η επανάληψη του μυστηρίου, σύμφωνα με τους λόγους του Χριστού «τούτο ποιείτε εις την έμην ανάμνησιν» (Λκ 22:19), λαμβάνει διαχρονική σημασία⁵⁶⁸. Ταυτόχρονα, δηλώνει και την πίστη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ότι

---

⁵⁶⁵ «Μή νομίσητε ότι ήλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ήλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι», Μτ 5: 17.

⁵⁶⁶ Π. Βασιλειάδης, «Μυστηριολογία», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013), 427.

⁵⁶⁷ Ν. Σ. Μιλόσεβιτς, *Η Θεία Ευχαριστία ως Κέντρο της Θείας Λατρείας* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Ποιμαντικής Θεολογίας ΑΠΘ, 1995), 21.

⁵⁶⁸ Αθαν. Σ. Αντωνόπουλος, *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία* (Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ 2004), 96.

ακριβώς η πράξη της ευχαριστίας και της κλάσεως του άρτου, συνιστούν τη διαθήκη του Κυρίου⁵⁶⁹.

Το μυστήριο της Θ.Ε. ιδρύθηκε από τον Κύριο Ιησού Χριστό, όμως διαδόθηκε από τους μάρτυρες και συνεχιστές του έργου του, τους Αποστόλους, ως βιωματικό γεγονός. Σύντομα, με την αποχώρηση των Αγίων Αποστόλων από τον ρου της ιστορίας, τα ηνία της Εκκλησίας ανέλαβαν οι δοκιμότεροι των μαθητών τους. Έπρεπε δηλαδή, ο κάθε Πατέρας και Ποιμένας να ήταν *ἦν ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ πλήρης Πνεύματος Ἁγίου καὶ πίστεως* (Πραξ 11:24). Κατά συνέπεια, αυτοί οι φωτισμένοι άνδρες ονομάζονται Αποστολικοί Πατέρες. Ως μαθητές, διάδοχοι και συνεχιστές του έργου των Αποστόλων, παρέχουν εγγύηση, σε σχέση με τον τρόπο προσέγγισης, κατανόησης και μετοχής του πιστού στο μυστήριο της Θ.Ε. Επισημαίνεται, ότι η Θ.Ε., κατά τους Πατέρες, προάγει τη ζωή των πιστών εντός της Εκκλησίας με άλλο νόημα και περιεχόμενο. Παράλληλα, εντρυφεί τη ζωή της αιωνίας μακαριότητας, αφού το μυστήριο έχει εσχατολογικό προσδιορισμό και περιεχόμενο. Γι' αυτό άλλωστε και οι Πατέρες ήταν αμετακίνητοι στις ορθόδοξες θέσεις τους, αφού η παραμικρή αλλοίωση του μυστηρίου θα είχε αντίκτυπο στη ζωή της Εκκλησίας και θα οδηγούσε τους πιστούς στην αιώνια απώλεια.

Από τα πρώτα έργα Πατέρων της αρχαίας Εκκλησίας, τα οποία μαρτυρούν περί της Θ.Ε. είναι η «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων», έργο άγνωστου συγγραφέα. Το κείμενο αυτό χρονολογείται την περίοδο από τα μέσα έως το τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ. Στο εν λόγω κείμενο, αρχικά παρατηρείται η εννοιολογική εγγύτητα των ευχών ευλογίας «περί του ποτηρίου» και «περί του κλάσματος», αφενός με άλλες αντίστοιχες ιουδαϊκές ευχές, αφετέρου με τις ευλογίες του Κυρίου κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου. Παράλληλα, ένα άλλο σημαντικό στοιχείο αφορά την ευχαριστιακή πράξη του Κυρίου κατά τον Μυστικό Δείπνο, η οποία αντιστοιχεί πλήρως με την Θ.Ε. της Διδαχής. Ακόμα, έννοιες και ορισμοί που αφορούν τη σύναξη των διασκορπισμένων μελών της Εκκλησίας στη Βασιλεία του Θεού, μαρτυρούν την αδημονία του συντάκτη της Διδαχής, η οποία διαχέεται από την αναμονή της Δευτέρας Παρουσίας του Κυρίου. Παρουσιάζει δηλαδή, την εσχατολογική διάσταση του μυστηρίου. Επιπλέον, ιδιαίτερα σημαντική, θεωρείται η μαρτυρία που αφορά τη μετοχή μόνο των βαπτισμένων και μετανοημένων πιστών στο μυστήριο της Θ.Ε. Επιπρόσθετα, τονίζεται ότι για μετοχή στο ευχαριστιακό σώμα επιβάλλεται προηγουμένως η κάθαρση, ψυχική και σωματική του πιστού, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από την

---

⁵⁶⁹ Στο ίδιο, 96.

εξομολόγηση των παραπτωμάτων. Θεωρούμε γεγονός ιδιαίτερης σημασίας ότι ο συντάκτης της Διδαχής μαρτυρεί την ύπαρξη ευχαριστιακών ευχών, οι οποίες έπονται της Θείας Μετάληψης. Άλλο σημαντικό στοιχείο, αφορά τη θεσμική μετάβαση της Εκκλησίας από τους περιοδεύοντες προφήτες στους μόνιμους τοπικούς λειτουργούς, τους Επισκόπους. Τέλος, σημαντική μαρτυρία, η οποία αφορά την κατεξοχήν ημέρα τέλεσης του μυστηρίου της Θ.Ε., κατά το συντάκτη της Διδαχής, είναι η Κυριακή.

Ο επίσκοπος Ρώμης Κλήμης στην επιστολή του προς Κορινθίους, η οποία υπολογίζεται ότι συντάχθηκε μεταξύ των ετών 95 και 98 μ.Χ., παραθέτει σημαντικά στοιχεία για τη Θ.Ε. Πράγματι, μαρτυρεί ευχαριστιακούς όρους και συνθήκες τέλεσης του μυστηρίου, όπως «ἐν ὁμονοίᾳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναχθέντες», οι οποίοι δηλώνουν την επτακτική ανάγκη του τρίπτυχου ομόνοια – ενότητα – ειρήνη, η οποία πρέπει να διακατέχει τους χριστιανούς κατά την τέλεση της Θ.Ε. Στην προοπτική αυτή επισημαίνεται, ότι η έννοια της ειρήνης δεν ορίζεται μόνο μεταφορικά, αλλά και κυριολεκτικά, αφού ειρήνη είναι ο ίδιος ο Χριστός. Κατόπιν, αναφέρεται στην αρχαιότατη ψαλμωδία του Επινίκιου Ύμνου, η οποία ισχύει μέχρι και σήμερα, καθώς ψάλλεται κατά την τέλεση του μυστηρίου της Θ.Ε. Ακόμα, παραθέτει όρους όπως «προσφορὰ(ς) καὶ λειτουργία(ς)», οι οποίοι πηγάζουν από τη Θυσία και την Ανάσταση του Κυρίου και ταυτόχρονα παραπέμπουν στην ευχαριστιακή πράξη, προσδίδοντας νέο νόημα και περιεχόμενο στην έννοια της θυσίας⁵⁷⁰. Επιπλέον, μαρτυρεί την πολύ σημαντική ύπαρξη συγκεκριμένης τάξης κατά τη τέλεση του μυστηρίου της Θ.Ε, η οποία καθορίζεται από «ὠρισμένοις καιροῖς καὶ ὥραις». Βέβαια, αξιοπρόσεκτη θεωρείται η αναφορά του Επισκόπου στην ύπαρξη διαφορετικών χαρισματούχων και ρόλων κατά την τέλεση της Θ.Ε, όπως «ἀρχιερεῖ» για τους Αρχιερείς, «τοῖς ἱερεῦσιν» για τους Ιερείς, «Λευίταις» προφανώς για τους διακόνους⁵⁷¹, καθώς και «ἄνθρωπος τοῖς λαϊκοῖς» για τον απλό λαό.

Εξέχουσα προσωπικότητα της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας, η οποία βίωσε το μυστήριο της Θ.Ε και μαρτυρούσε περί αυτού είναι ο άγιος Ιγνάτιος ο Θεοφόρος. Ο Ιγνάτιος, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί δικαίως ως ο πρώτος μεγάλος θεολόγος μετά τους Αποστόλους, μέσα από τις πλήρεις πίστεως και ζήλου επιστολές του (αρχές 2^{ου} αιώνα) αρχικά χαράσσει την ορθόδοξη γραμμή στην οποία θα κινηθεί πλέον η Εκκλησία και ταυτόχρονα θα δημιουργήσει τη δική της θεολογία, τη θεολογία της Εκκλησίας. Κατόπιν, καθίσταται ο πρώτος εκκλησιαστικός συγγραφέας, ο οποίος χρησιμοποιεί τους

---

⁵⁷⁰ Στο ίδιο, 157.

⁵⁷¹ Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 124.

σημαντικότερους όρους και διατυπώσεις λέξεων όπως *Χριστιανισμός*⁵⁷², *Χριστιανός*⁵⁷³, *Εύαγγέλιο*⁵⁷⁴, *καθολική Έκκλησία*⁵⁷⁵. Παράλληλα, είναι ο μόνος Α.Π. κατά τον οποίο μαρτυρείται ορθά η έννοια της προαιωνίου Τριάδος, με σαφή διάκριση των Τριών προσώπων της⁵⁷⁶. Ο ίδιος ιεραρχεί οργανωτικά την Εκκλησία και για πρώτη φορά γίνεται λόγος περί των τελούντων τη Θ.Ε. (Επίσκοπος, πρεσβύτεριο και διάκονοι), αλλά και ότι το μυστήριο τελείται μόνον από τους κατέχοντες την ιεροσύνη⁵⁷⁷. Κατά την τέλεση της Θ.Ε., αναφέρει αρχικά την ύπαρξη δοξολογικών ευχών και κατόπιν καθιστά την ευχαριστιακή πράξη ως το κατεξοχόν μυστήριο προαγωγής της εκκλησιαστικής ενότητας⁵⁷⁸. Ακόμα, υπερτονίζει τη σημασία του θεσμού του Επισκόπου και υπογραμμίζει ότι κανένα μυστήριο δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στην Εκκλησία χωρίς την έγκριση του Επισκόπου. Δηλαδή, σκοπός του ήταν η διαφύλαξη της ακεραιότητας του μυστηρίου της Θ.Ε. από τις επιβλαβείς αιρετικές παραχαράξεις. Εξάλλου, στη σκέψη του Ιγνατίου η επισκοποκεντρική ευχαριστιακή σύναξη αποσκοπούσε στην ενότητα της Εκκλησίας, στη μία Θ.Ε. και στο ένα θυσιαστήριο υπό τον Επίσκοπο, με σκοπό να ελέγχεται καλύτερα ο οποιοσδήποτε κίνδυνος διάσπασης του σώματος της Εκκλησίας μέσω των αιρέσεων⁵⁷⁹. Ταυτόχρονα, επιβεβαιώνει την πίστη του (και της Εκκλησίας) ότι η μεταβολή του άρτου και του οίνου σε Σώμα και Αίμα Χριστού, πραγματοποιείται μόνον στον χώρο της Εκκλησίας υπό τον οικείο Επίσκοπο και από οποιονδήποτε πρεσβύτερο, στον οποίο όμως ο Επίσκοπος θα έχει επιτρέψει την τέλεση του μυστηρίου. Τέλος, ο Ιγνάτιος χρησιμοποιεί φράσεις όπως «φάρμακον άθανασίας» και «άντιδοτος του μη άποθανεῖν» για να δηλώσει την ακριβή ομοιότητα της πίστης του, με εκείνη του Ευαγγελιστή Ιωάννη⁵⁸⁰.

Περί το 120 και για ένα αιώνα, η Εκκλησία εισήλθε στη νέα της φάση, στην εποχή μετά από τους Α.Π. Πρόκειται για την εποχή των Απολογητών Πατέρων. Απολογητές Πατέρες ονομάζονταν οι μορφωμένοι άνδρες, οι οποίοι υπερασπίστηκαν τους διωκόμενους Χριστιανούς και την Εκκλησία και οι οποίοι προέρχονταν κατά το πλείστον από

---

⁵⁷² Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Μαγνισίους», PG 5, 665.

⁵⁷³ Στο ίδιο, 672.

⁵⁷⁴ Ιγνάτιος Αντιοχείας, «Επιστολή προς Σμυρναίους», PG 5, 713.

⁵⁷⁵ Στο ίδιο, 713.

⁵⁷⁶ Παν. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', *Περίοδος Διωγμών* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008), 423.

⁵⁷⁷ Γ. Ν. Φύλιας, *Λειτουργική «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*, τ. Β' (Αθήνα: Γρηγόρης, 2016), 131.

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, 132.

⁵⁷⁹ Βλ. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'* (Αθήνα: Διήγηση, 2002), 189.

⁵⁸⁰ J. R. Bennet, «A Comparative Study of Eucharistic Teachings of the Didache with Canonical, Early Christian, and Non Christian Literature», *Division of Graduate Instruction Butler University Indianapolis*, (1960), 40.

φιλοσοφικές σχολές της εποχής⁵⁸¹. Οι Απολογητές Πατέρες μέσα στο ευρύτερο πνεύμα της εποχής τους, χρησιμοποίησαν τη φιλοσοφική γλώσσα της εποχής τους με ελλόγιμο τρόπο, για να υπερασπιστούν τον διωκόμενο Χριστιανισμό και, ταυτόχρονα, για να καταστήσουν τη διδασκαλία τους κατανοητή στους λόγιους και μορφωμένους υπηκόους της αυτοκρατορίας⁵⁸². Υπερασπίστηκαν με σθένος τους ανυπεράσπιστους χριστιανούς, οι οποίοι διώκονται με μόνο την αιτιολογία ότι ονομάζονται χριστιανοί. Με τον τρόπο αυτό λειτούργησαν ως λογογράφοι και ως δικηγόροι των Χριστιανών. Πράγματι, οι απολογίες τους, εξού και η προσωνυμία *Απολογητές*, απευθύνονταν κυρίως στους αξιωματούχους της εποχής τους. Ειδικότερα, σχεδόν όλοι οι Απολογητές ασχολήθηκαν κυρίως με θέματα περί Θεού, ύλης, ψυχής, προνοίας, κλπ. Επίσης, ασχολήθηκαν με διάφορα άλλα θέματα, τα οποία ενδιέφεραν κατά κύριο λόγο τους εθνικούς διανοούμενους, αφήνοντας ουσιαστικά ανεξερεύνητα τα επί μέρους θεολογικά προβλήματα⁵⁸³. Κατά συνέπεια, μαρτυρίες των Απολογητών περί της Θ.Ε. είναι ελάχιστες. Ο μοναδικός ίσως Απολογητής, ο οποίος μαρτυρεί περί της Θ.Ε. είναι ο Ιουστίνος, ο φιλόσοφος και μάρτυς. Οι μαρτυρίες του Ιουστίνου παρατίθενται στα δύο έργα του: α) *Απολογία πρώτη υπέρ Χριστιανῶν, πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ*, και β) *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος*.

Συγκεκριμένα, στην *Απολογία πρώτη υπέρ Χριστιανῶν, πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ*, ο Ιουστίνος μαρτυρεί τη σύναξη των αδελφών, η οποία δηλώνει τη Θ.Ε. και έπεται του Βαπτίσματος. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Ιουστίνος μέσα από τις μαρτυρίες του παρέχει πολύτιμες πληροφορίες περί του σχεδιαγράμματος της Θ.Ε. Πρώτα, μαρτυρεί την ύπαρξη κοινών ευχών, οι οποίες απευθύνονταν τόσο προς τον Θεό, αλλά και προς τους ανθρώπους (οπωσδήποτε όμως, πρέπει να ήταν βαπτισμένοι), κατά την ευχαριστιακή πράξη. Ακολούθως, με την ολοκλήρωση των ευχών οι πιστοί ασπάζονταν αναμεταξύ τους. Κατόπιν, ο προεστώς προσέφερε στους αδελφούς τον άρτο και το ποτήριον ύδατος και κράματος. Στη συνέχεια, ακολουθούσε η ευχαριστιακή ευχή, της οποίας το περιεχόμενο ήταν αίνος και δόξα προς τον Θεό Πατέρα των όλων, διά του ονόματος του Υιού και του Πνεύματος του Αγίου. Τέλος, ακολουθούσε η -από τους διακόνους- Θεία Μετάληψη αρχικά στους παρόντες πιστούς και στη συνέχεια σε όσους απουσίαζαν. Κατόπιν, ο Ιουστίνος, μαρτυρεί κάτι πολύ σημαντικό. Αρχικά, αναφέρει ότι η τροφή των Χριστιανών δεν είναι

⁵⁸¹ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 64.

⁵⁸² Αναστ. Γ. Μάρας, «Οι Απολογητές του 2^{ου} – 3^{ου} αιώνα και η εποχή τους», *Επιστημονική Επετηρίς: Αφιέρωμα στον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλο* (2011), 417.

⁵⁸³ Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005), 64.

κοινός άρτος, αλλά και ούτε κοινό ποτό, ενώ ταυτίζει τα Τίμια Δώρα με τη Σάρκα και το Αίμα του Σωτήρα Χριστού. Ακολουθώς, ονομάζει την τροφή των Χριστιανών *εὐχαρισθηθεῖσαν τροφήν*. Αξιοπρόσεκτη θεωρείται η καταδικαστική μαρτυρία του, η οποία αφορά τη δαιμονική μίμηση του μυστηρίου της Θ.Ε. από τις ειδωλολατρικές τελετές (Μίθρα).

Σε άλλο σημείο της απολογίας του, ο Ιουστίνος, αναφέρει την ημέρα τελέσεως της Θ.Ε. ως την «τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα»⁵⁸⁴. Αυτή η ορολογία παραπέμπει στην ημέρα της Κυριακής. Κατά συνέπεια, μαρτυρεί εκ νέου για μια δεύτερη Θ.Ε. με διαφορετικό σχεδιάγραμμα σε σχέση με τη πρώτη. Συγκεκριμένα, αναφέρει την ανάγνωση αναγνωσμάτων κατά τη Θ.Ε., τόσο από την Κ.Δ. όσο και από την Π.Δ. Ακολουθεί η κοινή προσευχή και η προσφορά του άρτου, του οίνου και του ύδατος. Έπεται η μετάληψη των παρόντων και, τέλος, των απόντων από τους διακόνους. Συνεχίζοντας, ο Ιουστίνος αναφέρεται και στην φιλανθρωπία της Εκκλησίας. Απόρροια έκφρασης του θρησκευτικού ήθους των Χριστιανών ήταν και η ελεημοσύνη προς τους αναξιοπαθόντας αδελφούς. Φυσικά η εν λόγω πρακτική ήταν προαιρετική, ενώ το προσφερόμενο ποσό δεν ήταν καθορισμένο, αλλά αφηνόταν στην συνείδηση του κάθε πιστού (σύμφωνα με τις δυνατότητές του).

Ο Ιουστίνος, στο έργο του *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος*, μαρτυρεί την προσφορά του εκλεκτού αλεύρου της Π.Δ., την οποία θεωρεί ως προτύπωση του ευχαριστιακού άρτου της Θ.Ε. «τύπος ἦν τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας»⁵⁸⁵. Ταυτόχρονα, αποκηρύσσει τις ιουδαϊκές θυσίες και στη θέση τους αναγνωρίζει ως καθαρά και πραγματική θυσία, τη θυσία των Εθνών. Ο Ιουστίνος, σε άλλο σημείο της απολογίας του ταυτίζει το Τίμιο Αίμα του Κυρίου με το ποτήριο της Θ.Ε. Τέλος, τονίζεται από τον Ιουστίνο, η ανάγκη της προσφερόμενης θυσίας προς τον Θεό να επιτελείται από άξιους άνδρες, για να είναι πραγματική και ευάρεστη στο Θεό.

⁵⁸⁴ Ιουστίνος ο Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Διάλογος», *ΒΕΠΕΣ* 3, 198.

⁵⁸⁵ A. B. McGowan, "Is There a Liturgical Text in This Gospel?": *The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities* (χ.τ.: The Society of Biblical Literature, 1999), 82.

Τέλος καί τῷ Θεῷ δόξα

13 Βιβλιογραφία

13.1 Πηγές

Ιγνάτιος Αντιοχείας. «Επιστολαί». PG 5, 625 - 872.

Ιουστίνος ο φιλόσοφος και Μάρτυς. «Απολογία Α΄, Διάλογος προς Τρύφωνα τον Ιουδαίο». ΒΕΠΕΣ 3, 157 – 338.

Νικόλαος Καβάσιλας. *Περί της εν Χριστώ ζωής Λόγοι επτά*. Θεσσαλονίκη: Ιερών Ησυχαστήριον «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος» Σουρωτή Θεσσαλονίκης, 2012.

Κλήμης Ρώμης. «Προς Κορινθίους Α΄». ΒΕΠΕΣ1, 13 - 39.

13.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

13.2.1 Ελληνόγλωσσα βιβλιογραφία

Αγουρίδης, Σάββας. *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης*. Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011.

Αντωνόπουλος, Αθανάσιος Σ. *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία*. Δρ Θεολογίας, Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ, 2004.

Βασιλειάδης, Πέτρος. «Μυστηριολογία». *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 11. Αθήνα: Στρατηγικές Εκδόσεις, 2013: 426 - 430.

Βίττης, Ανδρέας. «Ιουστίνος ο Απολογητής, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας (100/110;-165)», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 9. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013: 62 - 69.

Γαλίτης, Γεώργιος Α. «Γραμματεύς», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 4. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1964: 641 - 643.

Γεωργούλης, Κωνσταντίνος Δ. «Ισραήλ», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 6. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1965: 1031 - 1051.

Γρηγόριος, Ιερομόναχος. *Η Θεία Ευχαριστία και η Θεία Κοινωνία*. Άγιον Όρος: Δόμος, 2001.

Γρηγόριος, Ιερομόναχος. *Η Θεία Λειτουργία*. Άγιον Όρος: Δόμος, 2009.

- ΕΛ.Ο.Τ. *Ελληνικό πρότυπο 822*. Αθήνα: ΕΛΟΤ, 1994.
- Ζάρρας, Κωνσταντίνος Θ. *Ιστορία της εποχής της Καινής Διαθήκης*. Αθήνα: Έννοια, 2008.
- Ζηζιούλας, Ιωάννης. *Ελληνισμός και Χριστιανισμός*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003.
- Ζηζιούλας, Ιωάννης. *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*. Αθήνα: Γρηγόρης, 2009.
- Θεοδώρου, Ανδρέας. «Βάπτισμα», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 3. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1963: 592 - 594.
- Θεοδώρου, Ευάγγελος «Απολογητική». *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 3. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013: 169 - 172.
- Καραβιδόπουλος, Ιωάννης Δ. «Φαρισαίοι». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 11. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1968: 998 - 999.
- Καραβιδόπουλος, Ιωάννης Δ. «Σαδδουκαίοι». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 10. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1968: 1113 - 1114.
- Καραβιδόπουλος, Ιωάννης Δ. *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*. Ερμηνεία Καινής Διαθήκης, 2. Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2011.
- Καρμίρης, Ιωάννης Ν. «Εκκλησία». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 5. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1964: 465 - 519.
- Καρμίρης, Ιωάννης Ν. «Ευχαριστία, Θεία». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 5. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1964: 1119 - 1131.
- Μακρής, Σπυρίδων Γ. «Μετάνοια», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 8. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1966: 1056 – 1059.
- Μακρής, Σπυρίδων Γ. «Μυστικός Δείπνος». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. τ. 9. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1966: 238 – 240.
- Μαράς, Αναστάσιος Γ. «Οι Απολογητές του 2^{ου} – 3^{ου} αιώνα και η εποχή τους». *Επιστημονική Επετηρίς ΑΕΑΘ: Αφιέρωμα στον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλο* (2011): 401 - 419.
- Μαράς, Αναστάσιος Γ. «Πατερικές αναφορές στη Χριστιανική Λατρεία των Πρώτων Αιώνων: Διδαχή των δώδεκα Αποστόλων και Ιγνάτιος Αντιοχείας». *Διάλογος: Σπουδές στη Θεολογία* 9 (2018): 250 - 263.

- Μαράς, Αναστάσιος Γ. *Πατερική Θεολογία και χριστιανικός πολιτισμός: Έλληνες και Λατίνοι Πατέρες – Εκκλησιαστική ιστορία, Ορθοδοξία, Περιβάλλον και Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2008.
- Ματσούκας, Νικόλαος. *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄: Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανισμένη*. Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 3. Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2010.
- Μιλόσεβιτς, Νέναντ Σ. *Η Θεία Ευχαριστία ως Κέντρο της Θείας Λατρείας*. Δρ Θεολογίας, Τμήμα Ποιμαντικής Θεολογίας ΑΠΘ, 1995.
- Μπαλάνος, Δημήτριος Σ. «Α΄ Εισαγωγικά». *Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων*. τ. 1. Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1955: 3 - 12.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος Δ. «Μυστικός: συνώνυμα». *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε, 2002: 1158.
- Μπόνης, Κωνσταντίνος Γ. «Εισαγωγικά». PG 1: ρηθ - συμβ.
- Νικολαΐδης, Νικόλαος. «Απολογητές», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 3. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013: 169.
- Νικολαΐδης, Νικόλαος. «Αποστολικοί Πατέρες». *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 3. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013: 185 - 186.
- Νικολαΐδης, Νικόλαος. *Αποστολικοί Πατέρες: Γραμματολογική και Θεολογική προσέγγιση*. Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 52. Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2002.
- Νικολαΐδης, Νικόλαος. «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων». *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 6. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013: 214 - 215.
- Νικολαΐδης, Νικόλαος. «Ιγνάτιος ο Θεοφόρος. Μάρτυς». *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013: 430 - 431.
- Νικολαΐδης, Νικόλαος. «Κλήμης Ρώμης». *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 10. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013: 84.
- Οικονομίδης, Δημήτριος Β. «Ιουδαϊσμός». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 6. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνο, 1965: 930.
- Παπαδόπουλος, Στυλιανός Γ. *Μεγάλοι Σταθμοί της Θεολογίας*. Αθήνα: Γρηγόρης, 2018.

- Παπαδόπουλος, Στυλιανός Γ. *Πατρολογία*. τ. Α'. *Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας*. Αθήνα: Γρηγόρης, 2011.
- Ράγκος, Σπύρος. «Οι Πρώτες ιστορικές καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας». Στο Μόσχος, Δημήτρης και Σπύρος Ράγκος. *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά*. τ. Α'. *Οι πρώτες ιστορικές καταβολές της Ορθόδοξης Εκκλησίας*. Πάτρα: ΕΑΠ, 2002: 11 – 109.
- Σαχάρωφ, Σωφρόνιος. *Ο Άγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης*. Έσσεξ: Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, 2005.
- Σκουτέρης, Κωνσταντίνος. *Ιστορία Δογμάτων*. τ. 1. *Η Ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρεις πρώτους αιώνες*. Αθήνα: χ.ε., 1998.
- Τρεμπέλας, Παναγιώτης Ν. «Μυστήριον». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 9. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1966: 234 - 238.
- Φειδάς, Βλάσιος Ι. *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'*. Αθήνα: Διήγηση, 2002.
- Φίλιας, Γεώργιος Ν. *Λειτουργική*. τ. Α'. Αθήνα: Γρηγόρης, 2009.
- Φίλιας, Γεώργιος Ν. *Λειτουργική: «Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)»*. τ. Β'. Αθήνα: Γρηγόρης, 2016.
- Φίλιας, Γεώργιος Ν. «Θεία Ευχαριστία». *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 8. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2013: 87 - 101.
- Φίλιας, Γεώργιος Ν. «Η λοιπή μυστηριακή ζωή και λατρεία». Στο Γεώργιος, Φίλιας. *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας*. τ. Β'. Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Πάτρα: ΕΑΠ, 2002.
- Φίλιας, Γεώργιος Ν. «Παράδοση και Εξέλιξη στη λατρεία της Εκκλησίας». Αθήνα: Γρηγόρης, 2006.
- Χρήστου, Παναγιώτης Κ. «Απολογηταί», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 2. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1963: 1133 - 1140.
- Χρήστου, Παναγιώτης Κ. «Διδαχή Αποστόλων». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 4. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1964: 1200 - 1204.
- Χρήστου, Παναγιώτης Κ. *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού*. τ. Α'. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005.

Χρήστου, Παναγιώτης. *Ελληνική Πατρολογία*. τ. Α'. *Εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2010.

Χρήστου, Παναγιώτης. *Ελληνική Πατρολογία*. τ. Β'. *Περίοδος Διωγμών*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2008.

Χρήστου, Παναγιώτης Κ. «Ιγνάτιος. Ο Θεοφόρος: Επίσκοπος Αντιοχείας και Αποστολικός Πατήρ». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 6. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1965: 705 - 714.

Χρήστου, Παναγιώτης Κ. «Ιουστίνος. Ο φιλόσοφος και μάρτυς. Μέγας απολογητής του Χριστιανισμού». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 6. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1965:972 - 985.

Χριστινάκης, Παναγιώτης Ε. «Ραββίνος». *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 10. Επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1968: 747 - 748.

13.2.2 Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bennet, Joseph Richard. «A Comparative Study of Eucharistic Teachings of the Didache with Canonical, Early Christian, and Non Christian Literature». Graduate Thesis Collection, Butler University Indianapolis 1960.

Brown, David Michael. «The Didache and Traditioned Innovation: Shaping Christian Community in the First Century and the Twenty-First Century». Doctor of Ministry in the Divinity School, Duke University, 2016.

Frend, W.H.C. «Early Christianity and Society: A Jewish Legacy in the Pre – Constantinian Era». *Harvard Theological Review* 76, τεύχ. 1 (Ιαν. 1983): 53 - 71.

Hensley, Adam. «Submission to Bishop, Presbytery and Deacons in the letters of St Ignatius of Antioch». *Lutheran Theological Journal* 35, τεύχ. 2 (Αυγ. 2001): 75 - 86.

Hitchcock, Roswell D. και Francis Brown. *Teaching of the Twelve Apostles*. New York: Charles Scribner's Sons, 1884: iii – v, 1 - 29.

Koch, Dietrich-Alex. «Eucharistic meal and eucharistic prayers in Didache 9 and 10», *Studia Theologica* 64 (2010): 200 - 218.

Maràs, Anastasios G. «The Issue of Rhetoric for Christian Apologists in the Second Century». *Augustinianum* 50 (2010): 409 - 421.

- Marcos, Mar. «Persecution, Apology and the Reflection on Religious Freedom and Religious Coercion in Early Christianity». *Academia*, This article has been written with the financial support of the Ministerio de Economía y Competitividad of the Spanish Government (Research Project HAR2009-12679-CO2-02): 35-69.
- McGowan, Andrew B. «"Is There a Liturgical Text in This Gospel?": The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities». *Journal of Biblical Literature* 118, τεύχ. 1 (1999): 73 - 87.
- McCue, James F. «Bishops, Presbyters, and Priests in Ignatius of Antioch», *Theological Studies* 28, τεύχ. 4 (1967): 828 - 834.
- McNary-Zak, Bernadette. *Ignatius of Antioch (c.35–c.110): The Student's Companion to the Theologians*. Έκδ. Ian S. Markham. Hoboken, NJ: Blackwell Publishing Ltd. Published 2013.
- Ramelli, Ilaria L.E. «"Ethos" and "Logos": A Second-Century Debate Between "Pagan" and Christian Philosophers» *Vigiliae Christianae* 69, τεύχ. 2 (2015): 123 - 156.
- Richardson, Cyril C. «The Church in Ignatius of Antioch». *The Journal of Religion* 17, τεύχ. 4 (Οκτ. 1937): 428 - 443.
- Rordorf, Willy. *The Eucharist of the Early Christians*. New York: Pueblo Publishing Company, 1978.
- Schopp, Ludwig. *The Fathers of the Church: The Apostolic Fathers*. Μετάφρ. Francis X. Glimm, Joseph M. – F. Marique και Gerald G. Walsh. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2008.
- Smit, Peter-Ben. «On Being Consumed: The Martyred Body as a Site of Divine—Human Encounter in the Letters of Ignatius of Antioch». *Religions* 11, 637 (26 Νοε. 2020): 1 - 13.

13.3 Ηλεκτρονικές πηγές

- Αθανάσιος, Μητροπολίτης Λεμεσού. «Θεία Λειτουργία υπέρ όλης της Οικουμένης», στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.omilies.net/omilies/5/5300%20THEIA%20LEITOURGIA%20YPER%20OLHS%20THS%20OIKOYMENHS%201%2010%2014.mp3> (Ημ. ανάκτησης: 01 Οκτ. 2014).

Αθανάσιος, Μητροπολίτης Λεμεσού. «Το ιατρείο που λέγεται Εκκλησία», στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2015/11/to-iatrio-pou-legete-ekklisia/> (Ημ. ανάκτησης: 13 Νοεμ. 2015).

Γλαβίνας, Απόστολος Αθ. «Οι διωγμοί κατά της Εκκλησίας στην Προκωνσταντίνεια εποχή. Κεφ. 10. Ο διωγμός του Μάρκου Αυρήλιου». Στον διαδικτυακό τόπο: *Ορθόδοξη Ομάδα* *Δογματικής* *Έρευνας*: https://www.oodegr.com/oode/biblia/diogmoi_1/10.htm. (Ημ. ανάκτησης: 27 Απρ. 2010).

«Όσιος Συμεών ο Μεταφραστής». Στον διαδικτυακό τόπο *Ορθόδοξος Συναξαριστής*. <https://www.saint.gr/2953/saint.aspx> (Ημ. ανάκτησης: 09 Σεπ. 2018).

«Άγιος Ιγνάτιος ο Θεοφόρος». Στον διαδικτυακό τόπο *Ορθόδοξος Συναξαριστής*. <https://www.saint.gr/3181/saint.aspx> (Ημ. ανάκτησης: 13 Νοεμ. 2021).